

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ХАРЧУВАННЯ ТА ТОРГІВЛІ**

**Л. М. Зарецька
О.А. Кулініч**

НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Конспект лекцій

**Харків
2021**

Національна економіка: опорний конспект лекцій / Укладачі: Зарецька Л. М., Кулініч О.А. – Харків: ХДУХТ, 2021. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM); 12см – Назва з тит. екрана.

Укладачі: Л. М. Зарецька, О.А. Кулініч
Рецензент: д-р економ. наук, доц. Гринько П.Л.

Кафедра економічної міжнародної економіки та економічної теорії

Схвалено науково-методичною комісією навчально-наукового інституту економіки та фінансів ХДУХТ

Протокол від 10 лютого 2021 р. №9

Схвалено вченою радою ХДУХТ

Протокол від 18 лютого 2021 р. №9

Схвалено редакційно-видавничою радою ХДУХТ

Протокол від 17 лютого 2021 р. №15

© Л. М. Зарецька, О.А. Кулініч, 2021
© Харківський державний університет харчування та торгівлі, 2021

Передмова

Конспект лекцій з дисципліни «Національна економіка» підготовлено відповідно до освітньо-професійної програми підготовки бакалавра напряму 0501 – «Економіка і підприємництво».

«Національна економіка» є фундаментальною економічною дисципліною, яка вивчає широке коло питань, пов'язаних з теоретичним обґрунтуванням закономірностей та визначенням впливу чинників економічного, соціального, інституціонального та іншого характеру на формування особливостей функціонування національної економіки.

Метою викладання курсу «Національна економіка» є формування у студентів системи знань щодо закономірностей функціонування, розвитку національної економіки як цілісної соціально-економічної системи та елемента світової економіки.

Основні завдання вивчення дисципліни полягають в тому, щоб:

- розкрити теоретико-методологічні основи функціонування та розвитку національної економіки;
- визначити основні чинники, що визначають специфіку функціонування національної економічної системи;
- сформулювати знання щодо особливостей функціонування інфраструктури національного ринку;
- розкрити функціональну роль держави в управлінні економікою та інтеграції національної економіки у світове господарство.

У результаті вивчення навчальної дисципліни «Національна економіка» студент повинен оволодіти такими емпіричними та теоретичними знаннями:

- предметна область дисципліни та її методологія; визначення основних понять курсу;
- закономірності функціонування національної економіки та її відмітні риси;
- система взаємозв'язків економічного, політичного та суспільного порядків;
- економічні теорії та базисні інститути національної економіки;
- інституціональні, ресурсні, соціальні, економічні чинники розвитку національної економіки;
- принципи функціонування інфраструктури національного ринку;
- теоретичні основи державного управління національною економікою та складові економічної політики держави;
- інституціональні форми інтеграції у світове господарство.

ТЕМА 1 НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА: ЗАГАЛЬНЕ ТА ОСОБЛИВЕ

1. Предмет та завдання дисципліни.
2. Методологічні принципи та засоби дослідження.
3. Загальні ознаки національної економіки.
4. Специфічні риси національних економік.

1. **Предметом** вивчення дисципліни «Національна економіка» є: сукупність ресурсних, економічних, інституціональних та соціальних чинників, що визначають відмітні риси національної економіки та її специфіку функціонування.

Мета: вивчення закономірностей та особливостей функціонування національної економіки в порівнянні з економікою інших країн.

Завдання: розкрити загальне та особливе в національній економічній системі, інституціональні чинники та їх вплив на специфіку економічного розвитку, функціональну роль держави в управлінні економікою та її інтеграції у світове господарство.

Національна економіка має тісні зв'язки з цілим комплексом економічних наук.

	Методологія економічної науки	
	Економічна теорія (політекономія)	
Економіка особливих форм економічних відносин та організацій	Конкретно-економічні науки	Інформаційно-аналітичні науки
Фінанси Кредит Маркетинг Менеджмент Економіка природокористування	Національна економіка Економіка підприємств Економіка галузей Регіональна економіка Економіка країн та ін.	Економіко-математичне моделювання та прогнозування Статистика Аналіз господарської діяльності Облік та аудит та ін.
	Історико-економічні науки	
	Історія економічної думки Історія народного господарства	

Рис. 1.1. Зв'язок «національної економіки» з іншими науками

Національна економіка входить до блоку конкретно-економічних наук. Вона розглядає ті ж проблеми, враховуючи специфіку господарського життя окремо взятої країни у динаміці її історичного, економічного, соціокультурного розвитку та у діалектичній єдності загальнонаукової теорії і реальних процесів її прояву чи відхилення від неї. Національна економіка відображає загальні підходи до визначення стратегічних напрямків сталого розвитку держави,

досліджує конкретні особливості, недоліки та переваги її економічного стану, а з урахуванням інтеграційних та глобалізаційних процесів, також можливості та місце національної економіки у структурі світогосподарських зв'язків.

Національна економіка тісно пов'язана з економічною політикою та стратегією держави. Так, якщо перша покликана проаналізувати, прослідкувати та систематизувати знання про тенденції, особливості та пріоритети розвитку господарської системи країни, то остання представляє собою цілеспрямовану систему заходів держави у сфері суспільного виробництва, розподілу, обміну і споживання благ. Економічна політика має за наукову основу „національну економіку" і покликана відображати інтереси суспільства, всіх його соціальних груп і направлена на укріплення національної економіки як явища соціально-економічної реальності.

Курс національної економіки, враховуючи специфіку для даної галузі знань задач, виробляє власні методологічні принципи та засоби їх дослідження і вирішення. До таких принципів відносяться:

1. Принцип системності – дослідження національної економіки як цілісного господарського комплексу, який складається зі взаємопов'язаних підсистем, елементів цих підсистем, ієрархічних рівнів та постійних взаємозв'язків між ними.

2. Принцип науковості – намагання відійти від суб'єктивізму в дослідженні свого предмету, подолати власні симпатії та антипатії, вигоди і інтереси, тобто вирішення задач дисципліни об'єктивно, у тому вигляді, в якому вони представляються в об'єктивній реальності.

3. Принцип діалектичної єдності – врахування при дослідженні господарського комплексу держави загальних, специфічних і одиничних особливостей та тенденцій її розвитку.

4. Принцип історичності – господарський комплекс суспільства повинен розглядатись через призму його історико-економічного розвитку: у ретроспективі та перспективі.

5. Принцип динамізму і безперервності – національна економіка як явище соціально-економічної реальності є динамічним, рухливим, тобто перебуває у постійному розвитку, так само наукове знання повинно відслідковувати та аналізувати динаміку її розвитку.

6. Принцип цілепокладання – будь-яке знання повинно отримуватись та використовуватись для досягнення певних цілей. Воно вже у зародковому стані повинно враховувати та обґрунтовувати цілі, кінцеву мету та засоби її досягнення.

7. Принцип збалансованості – тобто необхідної і достатньої кількісної відповідності та оптимального поєднання наукового знання та його практичного застосування.

Кожна наука має арсенал засобів для дослідження власного предмету. Він становить методологію даної науки – сукупність методів пізнання явищ і

процесів об'єктивної реальності, категорій та закономірностей їх розвитку.

Національна економіка використовує для дослідження свого предмету загальнонаукові та спеціальні методи.

До загальнонаукових методів курсу національна економіка можна віднести: системний метод, методи аналізу і синтезу, індукції та дедукції, наукової абстракції, поєднання логічного та історичного.

Спеціальні методи національної економіки представляють собою сукупність засобів та заходів, підходів і шляхів вивчення предмету науки, які використовуються і в інших сферах наукового знання. Це такі методи, як: економіко-математичне моделювання, соціально-економічний експеримент, анкетування, позитивний і нормативний економічний аналіз.

2. Головні ознаки національної економіки.

Національна економіка представляє собою економіку певної країни, що має ознаки економічної системи (*загальне*) та власні особливості і принципи розвитку (*особливе*), що проявляються в таких формах: економічний потенціал, структура господарського комплексу та галузей господарства, внутрішні чинники соціально-економічного розвитку, господарський механізм регулювання та координації, особливості програмування та прогнозування соціально-економічних процесів, а також особливості забезпечення економічної безпеки держави в умовах поглиблення тенденцій до інтеграції і глобалізації світогосподарських зв'язків.

З такого визначення випливає, що національна економіка і як галузь знань, і як навчальна дисципліна, і як явище соціально-економічної реальності відбиває особливості економічного розвитку даної країни у поєднанні з загальноцивілізаційними тенденціями соціально-економічного розвитку і, відповідно, в ній співвідносяться загальне та особливе як діалектичні основи розвитку будь-якого явища суспільної життєдіяльності.

З точки зору поєднання в національній економіці *загальних та особливих закономірностей розвитку* вона може розглядатись як соціально-економічна модель суспільства, що структурно і функціонально відображає особливості прояву форм власності та відносин, які формуються на їх основі, типи господарювання, механізми регулювання та координації економічного буття суспільства, економічну політику та культуру, засади державного устрою, менталітет та характер, особливості реалізації засад демократичного розвитку, свободи вибору, взаємовідносин між традиціями та інноваціями у структурі соціально-економічних відносин суспільства.

З позицій *системного підходу* національна економіка також може бути визначена і як система організації господарського життя у певній державі. Та оскільки тенденції розвитку сучасних економік світу дають підстави визначати їх у сукупності особливостей та закономірностей функціонування як змішані економіки, що прагнуть найбільш повно реалізувати принципи демократичного розвитку та побудови постіндустріального суспільства, то *сучасна національна*

економіка будь-якої держави – це така модель економіки, яка базується на закономірностях *змішаної* соціально-економічної системи і одночасно включає національні особливості її функціонування, що проявляються в економічному потенціалі даної країни, особливостях прояву господарського механізму регулювання та координації, галузевій системі організації та господарських комплексах економіки певної країни, державному устрої, особливостях національної економічної політики, традиціях, внутрішніх чинниках розвитку, особливостях забезпечення економічної безпеки держави, місця і ролі економіки у системі світового господарства, рівні продуктивних сил суспільства, культури, техніки і технології, що направлена на формування постіндустріального суспільства.

Національна економіка як ціле, єдина система складається не одразу, а поступово – у процесі еволюції всіх складових життєдіяльності певної спільноти людей. Так, національна економіка не виникає на найнижчих щаблях розвитку людського суспільства (стадо, рід, плем'я, народність), а лише на стадії його оформлення як нації.

Нація – це історично сформована спільність людей, що характеризується наявністю наступних системоутворюючих ознак:

- наявність спільної території проживання та життєдіяльності, територіальної цілісності;
- спільний координаційний центр, що, як правило, має форму державної інституції;
- спільність економічного життя (єдиний внутрішній ринок, грошова та податкова системи, принципи господарювання, зв'язки між базовими економічними інститутами, економічне законодавство тощо);
- спільність психологічного складу, що проявляється у спільності культури, ментальності, загальноприйнятих цінностях і традиціях, мови;
- суверенітет як верховенство держави на власній території у вирішенні внутрішніх питань розвитку та його незалежність у сфері міжнародних відносин;
- національна свідомість та ідеологія.

Тобто еволюція людського суспільства від родового строю до формування нації – процес розвитку та ускладнення продуктивних сил, розподілу праці, суспільного виробництва, економічних відносин, інститутів у діалектичній єдності з культурною, політичною та іншими сторонами суспільного буття – є процесом становлення національної економіки певної країни. Проте, слід зауважити також на тому, що у процесі розподілу праці, спеціалізації та кооперації, розвитку торгівлі та загалом встановленню інтеграційних зв'язків між окремими державами, регіонами, відбувалась трансформація і структури населення тієї чи іншої держави (асиміляція, міграція). В результаті чого лише показником національної приналежності не можна характеризувати національну економіку тієї чи іншої країни.

Оскільки національна економіка є складною системою, єдиним складним господарським організмом, то її основними ознаками є:

Єдина мета – усі елементи національної економіки мають свою кінцеву та проміжні цілі функціонування, проте вони з об'єктивною необхідністю (для збереження єдності і цілісності системи) підпорядковані єдиній меті – забезпечити стабільність, ефективність та стале економічне зростання суспільства.

- **Структура національної економіки** 1) якісний розподіл та кількісна пропорційність процесів виробництва, що визначають внутрішньовиробничі зв'язки та залежності, які виникають під впливом суспільного поділу праці, рівня розвитку продуктивних сил та виробничих відносин; 2) співвідношення між галузями та господарськими комплексами, які виражають господарські пропорції і стан суспільного поділу праці.

- **Ієрархічність структури національної економіки** – національна економіка має багатоярусну структуру. До її характерних рівнів можна віднести: мікроекономіку (економіка домогосподарств, фірм та підприємств), мезоекономіку або галузеву економіку (первинна економіка, економіка переробки продукції галузей, економіка обслуговування), макроекономіку (господарський комплекс країни в цілому, тобто загальні економічні процеси на рівні всього суспільства).

- **Організаційно-функціональна взаємозалежність між елементами системи** – усі елементи та рівні національної економіки пов'язані тісними економічними взаємозв'язками, продуктивними силами і виробничими відносинами у процесі суспільного виробництва на рівні галузей та міжгосподарських комплексів.

- **Незводимість функцій та структури елементів системи до системи як єдиного цілого** – кожен елемент та рівень економічної системи суспільства має свою власну структуру та виконує притаманні йому функції, що лише у своїй сукупності та постійній взаємодії формують єдиний господарський комплекс нації.

- **Наявність механізмів самозбереження та саморозвитку** – оскільки до складу національного господарства входять основні підсистеми та метасистеми, то механізми самозбереження поелементно можна розглядати як певний комплекс форм, методів і важелів управління та регулювання розвитку продуктивних сил, техніко-економічних, організаційно-економічних та соціально-економічних відносин, суспільного способу виробництва, а також забезпечення взаємоузгодження цих підсистем між собою у процесі їх розвитку та взаємодії.

- **Керованість** – дана характеристика національної економіки забезпечується за рахунок добровільного підпорядкування об'єктивним закономірностям розвитку економічних відносин (ринок) та через опосередковане втручання в економіку єдиного координаційного центру в особі

державних органів влади. А також через корпоративне регулювання та управління соціально-економічними процесами національної господарської системи шляхом вироблення та застосування альтернативних до ринку та держави механізмів координації.

- **Зворотні зв'язки між елементами системи** – забезпечуються за рахунок наявності у суспільстві каналів обігу економічних ресурсів (трудові, матеріальні, нематеріальні, фінансові, інформаційні та ін.). До таких каналів можна віднести: ринок з його розгалуженою інфраструктурою, суспільний та корпоративний сектори національної економіки.

- **Динамічність** – національна економіка перебуває у постійному саморусі та саморозвиткові.

- **Відкритість** – господарський комплекс суспільства з необхідністю має відкритий характер, що забезпечується законодавством держави і об'єктивними закономірностями прояву ринкового механізму та проявляється у формі зовнішніх зв'язків держави з іншими суб'єктами господарювання (міжнародні, регіональні, світогосподарські економічні взаємовідносини): міжнародна спеціалізація та кооперація праці, міжнародний рух ресурсів, торгівля тощо.

- **Цілісність** – забезпечується наявністю стійких постійно повторюваних економічних відносин виробництва, обміну, споживання та розподілу, тобто тісних взаємозв'язків між галузями, сферами і господарськими комплексами національної економіки.

Враховуючи вказані характеристики національної економіки як системи, складного господарського механізму курс розвитку національної економіки відображає усю сукупність взаємовідносин між елементами національного господарського комплексу у динаміці їх розвитку та на всіх рівнях їх протікання: макро-, мікро–та мезорівні.

4. Особливі риси національних економік. Вихідним поняттям для аналізу сучасних моделей національних економік є дефініція „економічна система суспільства”. Економічна система суспільства та модель національної економіки співвідносяться як загальне і специфічне.

Економічна система – поняття, що відбиває закономірності розвитку людського суспільства загалом та окремих націй на певному рівні соціально-економічних відносин, що у ньому склались з урахуванням найбільш загальних для них характеристик. **Основні елементи економічної системи:** продуктивні сили, техніко-економічні відносини, соціально-економічні відносини (відносини власності), організаційно-економічні відносини, господарський механізм у найбільш загальному вигляді їх прояву у певний момент розвитку людського суспільства.

Модель національної економіки відображає тенденції розвитку окремих господарських систем з урахуванням як загальноекономічних особливостей розвитку суспільства (економічна система), так і специфічних, притаманних лише даній господарській системі на певному етапі її еволюції. **Основні**

елементи національної економіки: продуктивні сили, техніко-економічні відносини, соціально економічні відносини (відносини власності), організаційно-економічні відносини, господарський механізм, економічний потенціал, особливості державного устрою, традиції, менталітет, культура суспільства у їх динаміці, розвитку з урахуванням найбільш загальних закономірностей розвитку економічних систем та їх переломлення (зміна, еволюція, доповнення новими ознаками тощо) в окремих суспільствах.

Економічні системи суспільства мають кілька класифікацій.

1. *За типом власності на засоби виробництва.*

2. *За структурно-управлінським аспектом розвитку економіки:* ринкова економіка, неринкова економіка.

3. *Інституціональний напрям* розглядає розвиток економічних систем та окремих типів національних економік як комплекс економічних відносин між господарськими одиницями та економічними агентами, що розвиваються під впливом економічних, політичних, соціальних, екологічних, культурних, географічних та інших інституціональних і природно-соціальних чинників.

4. *За ступенем індустріально-економічного розвитку* розрізняють доіндустріальне, індустріальне та постіндустріальне суспільство (інформаційне, знаннєве). Специфіку кожного з них визначає рівень техніко-економічних відносин, провідний сектор в економіці та загальний рівень розвитку продуктивних сил суспільства. Це так звані технократичні концепції розвитку суспільства.

5. *Залежно від розвитку людської цивілізації (цивілізаційний підхід)* розрізняють такі стадії розвитку економічних систем:

- 1 група – доіндустріальну (традиційну) цивілізацію, індустріальну цивілізацію, постіндустріальну (постекономічну) цивілізацію;
- 2 група – традиційну (патріархальну чи авторитарну) цивілізацію, ліберальну та демократичну цивілізації;
- 3 група – постійний пошук шляхів формування єдиної світової цивілізації.

Проте найбільшого розповсюдження набула класифікація економічних систем та типів національних економік **за рівнем розвитку соціально-економічних відносин та способом координації та управління економічною діяльністю**, оскільки саме дані аспекти економічного буття визначають і характеризують рівень розвитку продуктивних сил суспільства та взаємозв'язки в економіці. За даним критерієм визначають такі типи економічних систем: • „чиста” ринкова економіка, командна економіка, змішана економіка.

Сьогодні на земній кулі нараховується понад 240 країн. Своєрідність економічної діяльності в рамках кожної країни обумовлена багатьма факторами: наявністю природних ресурсів і певних кліматичних умов, величиною національного багатства демографічною структурою суспільства, особливостями національного менталітету, особливостями політичного,

державного і суспільного устрою.

Особливі риси національних економік.

1. *Забезпеченість факторами виробництва.* Країн, що у повній мірі забезпечені всіма факторами виробництва, небагато. Але виокремлюються країни, в яких один з факторів є провідним, і тоді їхня економіка орієнтується на ефективне використання цього фактора. Так, *природний фактор* відіграє чималу роль в економіці Росії, Канади, Австралії, Казахстану, нафтодобувних країн Перської затоки. Трудовий фактор є провідним для багатьох країн, що розвиваються, особливо регіону Південної та Південно-Східної Азії; в цих країнах дешева і чисельна *робоча сила* багато в чому сприяла досягненню конкурентоспроможності своїх товарів на світових ринках. Фактор *технології* і фактор *капіталу* обумовлюють спрямованість економічного розвитку розвинутих країн, в першу чергу, країн Західної Європи і Японії. Китай спирається на фактори природних ресурсів і трудовий; США практично забезпечені всіма факторами в повній мірі, хоча все ж таки визначальними є капітал і технологія.

Щодо України, то сьогодні провідним фактором є трудовий; ми ще маємо кваліфіковані кадри робітників, інженерів, науковців, незважаючи на їх зменшення за рахунок еміграції, природного вибуття і недостатнього відтворення в останнє десятиліття. Фактор природних ресурсів обмежується родючою землею й значними покладами руд чорних металів; країна відчуває гострий дефіцит енергоносіїв, руд кольорових металів, деревини. Проте на зовнішні ринки Україна виходить, спираючись саме на фактор природних ресурсів: в її експорті переважну частку займають руди, метали й продукція сільського господарства.

2. *За ступенем економічного розвитку: промислово розвинені країни, країни, що розвиваються, країни з перехідною економікою.*

Ступінь розвитку національної економіки вимірюється спеціальними показниками; вони дають загальну уяву про економічний потенціал країни, а також дають змогу порівняти розвиток окремих країн між собою. Найбільш важливими показниками є: валовий внутрішній продукт (ВВП), валовий національний продукт (ВНП), національний доход (НД), експорт, імпорт, товарообіг зовнішньої торгівлі, обсяги виробництва товарів та послуг та деякі інші. Ці показники розраховуються за формулами, що прийняті в міжнародній системі національних розрахунків (СНР). Звичайно показники у формулах подаються в англійській аббревіатурі, як це прийнято в СНР.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) – це продукція, що вироблена резидентами на просторі країни протягом року.

Чистий національний продукт (ЧНП) утворюється вилученням з ВНП вартості засобів виробництва, зношених у процесі виготовлення продукції (амортизаційні відрахування – *A*): Якщо з ЧНП вилучити непрямі податки, то одержимо *національний доход*

Абсолютні розміри ВВП чи ВНП в цілому характеризують економічну

потужність країни, але недостатні для визначення рівня життя населення. Китай або Індія мають досить великі обсяги ВВП, але рівень життя населення невисокий.

Міжнародні організації, такі як Світовий банк, Міжнародний валютний фонд чи Світова торговельна організація, класифікуючи країни за рівнем економічного розвитку, головним критерієм вважають саме душевий показник.

За рівнем доходу кожна економіка класифікується на: економіку з низьким доходом, середнім доходом (який може бути нижчим середнім та вищим середнім) та економіку з високим доходом. Класифікація Світового банку охоплює:

1. *Країни з низьким доходом* (low-income countries) – 64 держави, у яких ВВП на душу населення становить 725 дол. США або менше.

2. *Країни з середнім доходом* (middle-income countries), які діляться на:

а) *країни з нижчим середнім доходом* (lower middle-income countries) – 66 держав з ВВП на душу населення у межах від 726 до 2895 дол. США;

б) *країни з вищим середнім доходом* (upper middle-income countries) – 35 держав, в яких ВВП на душу населення – 2896 – 8995 дол. США.

3. *Країни з високим доходом* (high-income countries) – 44 держави, в яких ВВП на душу населення становить 8995 дол. США і вище.

Склад кожної групи щороку переглядається Світовим банком у відповідності зі змінами в рівнях доходу в окремих країнах.

Неприродно, що в групу країн з низьким доходом входить слаборозвинутий Чад та Індія, яка має досить розвинуту промислову структуру, що включає навіть новітні галузі – електроніку, космічну техніку, атомну енергетику. Україна й Росія, що мають не аби який економічний потенціал, опинилися в одній групі із Соломоновими островами та Намібією.

Більшість країн з високим рівнем доходу – це індустріальні, промислово розвинені країни.

Своєю чергою, переважна кількість країн, що розвиваються, має низькі доходи на душу населення (за винятком держав – членів ОПЕК і групи нових індустріальних країн). Країни з перехідними економіками групи просунутих і тих, що наближаються до них, характеризуються здебільшого вищими середніми доходами, держави ж СНД – нижчими середніми.

Чим вищий показник ВВП в розрахунку на душу населення, тим вищий рівень життя в країні. Люксембург, наприклад, має абсолютний розмір ВВП 17,4 млрд. дол.; це небагато з першого погляду. Проте на душу населення – 43500 доларів! Це дає підставу класифікувати Люксембург як розвинуту державу, незважаючи на її маленький розмір (населення в 2,5 разів менше, ніж в місті Одеса).

Найрозвиненіші країни мають високі значення по обох показниках.

"Сімка" найпотужніших з них виокремлюється за абсолютними розмірами ВВП, що перевершують 500 млрд. дол., а за душевим показником – від майже 20 тис. дол. і вище.

3. *За галузевою структурою.* Гранично узагальнюючи галузеву структуру народного господарства, часто розподіляють її на три блоки: сільське, лісове господарство й рибальство; промисловість; послуги. До останньої групи належать, зокрема, кредит, інформатика, торгівля, туризм, освіта тощо. Залежно від рівня розвитку країни провідним є один з цих блоків.

Останнім часом поширюється така схема галузевої структури: первинні, вторинні й третинні галузі. До первинного блоку (або сектора) належить сільське й лісове господарство, рибальство, видобувна промисловість. До вторинного – обробна промисловість і будівництво. Третинний блок охоплює сферу послуг. Іноді визначають ще й четвертинний – інформаційний – сектор, виокремлюючи інформаційні послуги з третього блоку.

Відповідно до переважання кожного з секторів виокремлюються такі стадії економічного розвитку країни (групи країн): аграрний, індустріальний і постіндустріальний.

На стадії аграрного розвитку перебувають найменш розвинуті країни, переважно африканські. Первинний сектор посідає чільне місце й в економіці деяких країн, що розвиваються, за рахунок гірничої промисловості. Так, економіка країн Перської затоки майже цілком базується на доходах за рахунок експорту нафти. На відміну від аграрних країн нафтодобувні країни досить багаті, мають високі душеві показники національного доходу. Але це досягнуто за рахунок тривалої дуже сприятливої кон'юнктури на світових ринках нафти в другій половині ХХ століття, а особливо з 70-х років, коли ціни на нафту різко піднялися.

Вторинний сектор посів чільне місце в економіці найрозвиненіших країн (Велика Британія, США, Франція, Німеччина, деякі інші) вже з середини ХІХ століття; в наступному столітті він територіально поширився й охопив практично всю Європу, Японію, значну кількість країн, що розвиваються. Процес деколонізації залежних країн, що набув бурхливих темпів після другої світової війни, супроводжувався початком їхньої індустріалізації. Національні лідери нових незалежних країн головною метою економічної політики проголошували індустріалізацію.

У 70 – 80-х роках низка країн, що розвиваються, розгорнула процес індустріалізації надзвичайно високими темпами. За короткий строк з аграрних чи аграрно-індустріальних вони перетворилися на "нові індустріальні країни" із розвиненою структурою промисловості. До цієї групи належать, зокрема, Бразилія, Мексика, Республіка Корея, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни та деякі інші.

З огляду на динаміку означених секторів в економічній науці поширилися уявлення про три типи економічного розвитку, що послідовно

змінюють один одного: **доіндустріальний** (аграрний), **індустріальний** і **постіндустріальний** (інформаційний).

Постіндустріальний тип економіки базується на економному використанні ресурсів, на задоволенні нематеріальних потреб людей (сфера послуг). У середині 90-х років більше половини ВВП розвинутих країн приходилося на продукцію інформаційних галузей – телекомунікації, комп'ютерні центри, програмне забезпечення, на фармацевтику. Швидкими темпами розвиваються світові інформаційно-фінансові ринки, страхові, інвестиційні, валютні ринки, які в багатьох випадках по обороту перевищують традиційні товарні ринки. Отже, сьогодні економічна потужність країни визначається не кількістю споживаної речовини й енергії для матеріального виробництва, а ступенем споживання інформатики.

4. *За ступенем відкритості.* Аналізуючи економіку країни, важливо знати ступінь її зовнішньоекономічної активності. Його визначають такі показники: експорт, імпорт, товарообіг зовнішньої торгівлі, відкритість економіки щодо світового ринку, залежність від світового ринку, частка іноземного капіталу в економіці країни, величина активів резидентів за кордоном та інші. Теоретично, чим більший показник відкритості, тим глибше участь країни в міжнародних економічних зв'язках. Високим вважається показник, що перевищує 30%. Традиційно високу відкритість демонструють західноєвропейські країни: Нідерланди – 44%, Швеція – 38%, Швейцарія – 38%, Люксембург – 41%. Ще вищі показники мають деякі країни, що розвиваються: Об'єднані Арабські Емірати – 72%, Гайана – 84%, Катар – 61%. Проте, на відміну від розвинутих країн, їхня економіка майже цілком залежить від експорту сировини (в даному разі – від нафти або бокситів).

З іншого боку, найпотужніші держави мають невисокі показники відкритості: США – 11%, Японія – 9%, Франція – 22%, Велика Британія – 20%, Німеччина – 29%, Італія – 21%. Але це свідчить не про низьку "зануреність" країн у світову економіку, а про великі обсяги ВВП і наявність широкого внутрішнього ринку, що поглинає домашнє виробництво.

Показник відкритості України – 27%, що взагалі характеризує достатню відкритість нашої країни на зовнішні ринки; проте вона формується в основному за рахунок експорту продукції недостатнього ступеня обробки (руди, чорних металів)

Інтенсивність зовнішньоекономічних зв'язків країни характеризується як обсягами товарообігу, так й міжнародним *рухом факторів виробництва*, до яких належать робоча сила, капітал і технології.

Рух робочої сили виявляється у міжнародних міграціях працездатного населення. Від'їзд населення за кордон називається *еміграцією*, в'їзд з-за кордону – *імміграцією*. Інтенсивність міграції визначається співставленням кількості мігрантів з чисельністю населення країни. Після розпаду СРСР значно активізувалися зовнішньоеміграційні процеси в його колишніх республіках.

Занепад, а потім стагнація економіки стимулюють інтенсивну еміграцію. У більшості країн СНД (в тому числі в Україні) сальдо зовнішньої міграції від'ємне.

Значний вплив на міграції населення мають інтеграційні процеси, особливо в межах регіональних угруповань. Так, між країнами Європейського Союзу ліквідовано будь-які перешкоди для вільного пересування населення, тому міграційні потоки тут набули надзвичайно широкого розмаху. Проте щодо міграції з третіх країн уряди західноєвропейських країн (а також США, Канади, Японії) застосовують політику імміграційного обмеження.

Однією з найважливіших характеристик економіки країни є її участь у *міжнародному русі капіталу*. Сьогодні практично кожна країна або вивозить свій капітал, або приймає іноземний. Розвинуті держави мають водночас великі обсяги як експорту, так і імпорту капіталу. Капітал перетинає національні кордони у підприємницькій або позичковій формі.

Роль іноземного капіталу в економіці країни визначається його часткою до загальної суми капіталовкладень у країні (включно вкладень резидентами).

У *зовнішньоекономічній політиці* розвинуті країни дотримуються *відкритості* до світового ринку, максимального використання ефекту від міжнародного поділу праці. Особливе наголошення робиться на *лібералізації зовнішньої торгівлі*, тобто ліквідації обмежень на імпорт товарів з боку торговельних партнерів. Через механізм Світової торговельної організації (СТО) уряди розвинутих країн спромоглися знизити середні тарифні ставки в зовнішній торгівлі до 3%, тоді як наприкінці 40-х років вони сягали 25-30% . Лібералізація поширюється також на міжнародний рух капіталу, зокрема, на інвестиції.

У політиці лібералізації міжнародної торгівлі зацікавлені, насамперед, розвинуті країни, конкурентоспроможність товарів та послуг яких дуже висока. Країни, що розвиваються, а також країни з перехідною економікою намагаються захистити свою економіку шляхом застосування протекціоністських заходів (підвищення тарифів на імпортовані товари, встановлення квот на імпорт, надання спеціальних пільг вітчизняним експортерам та ін.). Проте протекціоністська політика зазнає рішучої протидії з боку розвинутих держав, тому застосовується обмежено.

Граничною протилежністю ліберальній зовнішньоекономічній політиці є політика *автаркії*. Вона полягає в спиранні тільки на внутрішні фактори розвитку національної економіки, без включення в міжнародні економічні зв'язки; зовнішня торгівля настільки обмежена, що не відіграє суттєвої ролі у валовому національному продукті. Політика, близька до автаркії, була притаманна СРСР в 30 – 40-і роки і Китаю в 60-і роки минулого століття. Сьогодні уряд і науковці жодної країни не приймають теоретичні положення автаркії. Проте деякі держави обмежують економічні стосунки з іншими країнами, часто вибірково, з політичних міркувань.

5 За ступенем державного втручання. Сьогодні переважній більшості країн світу притаманна ринкова економіка, що передбачає функціонування виробництва за принципом попиту й пропозиції; функції уряду полягають в регулюванні економічного механізму з тим, щоб запобігти небажаним тенденціям в економіці країни і підсилити позитивні тенденції.

У розвинених країнах регулювання економіки здійснюється опосередковано, непрямими методами втручання держави. Звичайно вони полягають у регулюванні дисконтних ставок національним банком, у встановленні певного розміру податків, норми бюджетних витрат на соціальні потреби тощо. Уряд може формувати спеціальні фонди для підтримки окремих груп підприємств, галузей, регіонів або для регулювання екологічної ситуації. Шляхом замовлень на оснащення армії уряд цілком надає перевагу окремим великим фірмам, транснаціональним корпораціям, для яких такі замовлення держави дуже вигідні.

У соціалістичних країнах з плановою системою економічна політика має форму жорсткого адміністрування; кожному підприємству з центру доводиться план випуску продукції, його виконання ретельно контролюється, а продукція розподіляється центром. Ринковий механізм задіяний тут зовсім мало, що обумовлює недостатню гнучкість економічної системи.

змішані економіки розвинених країн характеризує поняття „модель сучасних ринкових економік". До таких можна віднести США, ЄС, Японію, Корею та деякі інші держави, які у своєму соціально-економічному розвитку раціонально спромоглись поєднати національні особливості з загально цивілізаційними тенденціями розвитку.

У розвиненому світі склалося кілька **моделей ринкового господарювання**. Попри певні відмінності як між моделями, так і всередині їх можна згрупувати у три різновиди – вільний, соціально орієнтований і державно керований ринок (рис. 1).

Моделі ринкової економіки		
Вільний ринок (ліберальна модель)	Соціально-орієнтований ринок (соціал-демократична модель)	Державно-керований ринок
<p>Економіка США Незначне втручання держави і всебічна підтримка підприємництва. Роль федерального уряду менша, ніж у інших країнах. Податки та державні витрати по відношенню до ВВП в США менші, ніж у інших країнах. Державна</p>	<p>Економіка Західної Європи Суттєве втручання держави в економіку. Вона відіграє головну роль у розподілі прибутків через програми державних видатків на соціальні потреби. Розвинена система соціального забезпечення (державне страхування здоров'я, грошова допомога</p>	<p>Економіка Японії, інших країн Східної Азії Тісна взаємодія держави і бізнесу, особливо у розміщенні капіталів. Індикативне планування ґрунтується на узгодженні уряду і фірм. Бізнесмени разом з міністерствами розробляють стратегічні напрями розвитку економіки та визначають ключові галузі для вкладення</p>

власність промисловості незначна	у родинам). Державні виплати отримують безробітні, пенсіонери та інші категорії населення	капіталів. Державне соціальне забезпечення в Японії відсутнє. Цю функцію виконують фірми
----------------------------------	---	--

Рис. 1.2. Моделі ринкової економіки.

Зазначені моделі ринкової економіки мають спільні та специфічні риси.

До *спільних рис* належать: наявність багатоманітних форм власності – приватної, колективної, державної; конкуренція і сприяння її відтворенню з боку держави.

Специфічні риси зумовлені історичними, культурними, релігійними, політичними чинниками тієї чи іншої країни і знаходять вияв у ролі уряду в економіці, організації фінансових ринків і ефективності вирішення соціальних проблем.

У США, наприклад, в економічному житті суспільства урядові відведено обмежену роль. Це зумовлено історією виникнення цієї країни, розмаїттям культурних, релігійних та інших традицій народів, що їх заселяли. Першими європейськими поселенцями були люди, які намагалися сховатися від закону, релігійних переслідувань і утвердити себе як особистість. На цьому ідеологічному ґрунті й формувались ринкові засади в США.

Більша частина західноєвропейських країн жила в умовах феодальної системи, за законами, побудованими на принципах монархізму, що й визначало роль держави в економічному і соціальному житті.

Специфіка японської моделі економіки є результатом повної ізольованості країни від зовнішнього світу (з 1603 по 1854 рр.), особливостей феодальної системи та вікових традицій конфуціанства. Саме ці та інші історичні, природно-кліматичні, культурні чинники сприяли тому, що Японія є менш індивідуалізованим суспільством, ніж інші розвинені країни.

Специфіка історичних традицій і політичної філософії США, європейських держав і Японії відбивається й на організації економічного життя цих країн. Одна з найголовніших відмінностей полягає у розмірах витрат центрального уряду. У країнах Європейського Союзу частка урядових витрат набагато перевищує цей показник у США та Японії. Це відбиває особливе ставлення європейських країн до системи державного соціального забезпечення як способу обмеження нерівності доходів і підтримання суспільної стабільності. В Японії обсяг суспільних асигнувань є набагато нижчим, більшу частину соціальних потреб задовольняє сім'я. У Сполучених Штатах Америки держава також не надає надійного соціального захисту, однак і родина не поспішає брати на себе цю відповідальність.

Одним з наслідків відмінностей у підходах до соціальної політики є неоднакові доходи. Відсоток людей, що живуть за межею бідності, у США, безумовно, вищий, ніж у Європі та Японії, незважаючи на те, що Америка є

найзаможнішою країною світу.

7. *За етнокультурними особливостями.* Серед чинників, що характеризують економіку країни, є такі, котрі не можна виразити у цифрах чи формулах, проте їх врахування має важливе значення. Це – культурні й етнопсихічні особливості кожного народу. Відомо, що всі народи світу рівні за своїми потенційними розумовими здібностями. Але природно-географічні й історичні обставини поклали свій вплив на формування специфічної, притаманної даному етносу поведінки, ментальності, реагування на ті чи інші обставини. Ця специфіка відбивається і на економічних відносинах як у середині країни, так і в її зовнішньоекономічних стосунках.

Етнокультурні особливості в економічній сфері втілюються у трьох проявах: матеріальна культура, культура виробництва і культура ділового спілкування або ділова етика.

Матеріальна культура (в контексті економічних відносин) виявляється у традиціях побуту, у наданні переваг споживанню певної групи товарів та послуг. Це особливо стосується одягу, продуктів харчування, меблів, побутової техніки тощо. Найяскравіше розбіжності виявляються в традиціях харчування. Наприклад, в країнах, де панує іслам, не споживають свинини, тому свинарство тут відсутнє, так само як і торгівля свининою.

Культура виробництва в країні залежить від багатьох факторів, серед яких особливо виділяються: рівень розвитку країни, рівень освіти населення, соціально-економічна організація виробництва, історичні традиції праці. Високим рівнем культури виробництва відрізняються розвинуті країни, особливо США, Німеччина, Велика Британія, скандинавські країни, Японія. Традиційно сумлінне ставлення до праці притаманне народам Східної Азії (японці, китайці, корейці); воно формувалося, зокрема, під впливом конфуціанського вчення про необхідність панування суспільного порядку, ієрархічності у відносинах керуючих і підлеглих, чесного виконання своїх обов'язків для кожної людини. Мешканці цього регіону вражають своєю ретельністю, витриманістю в процесі навіть понаднапруженої праці. Культура виробництва безпосередньо впливає на рівень продуктивності праці. Тому не дивно, що цей рівень найвищий у країнах Західної Європи, США, Японії і швидко зростає у далекосхідних нових індустріальних країнах.

Культура ділового спілкування особливо важлива в міжнародних економічних відносинах, де стикаються представники різних етнокультурних типів. Хоча тривала практика міжнародних відносин встановлює загальновизнані стандарти ділової етики, все ж таки і в наш час існують відмінності у способах, манерах, традиціях ділового спілкування, які є проявом етнокультурних особливостей різних народів. Так, наприклад, японці й фіни досить мовчазні, вони слухають співрозмовника уважно, часто не дивлячись йому у вічі, здається, що сидять з відсутнім виглядом. Американець у діловому спілкуванні часто поводить себе з іноземним партнером, наче

найщиріший друг, плескає по плечах, переходить на коротке ім'я, але при цьому може рішуче відмовитися від угоди, що є повною несподіванкою для його співрозмовника.

ТЕМА 2 ЕКОНОМІЧНІ ТЕОРІЇ ТА БАЗИСНІ ІНСТИТУТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

План:

1. Характеристика основних економічних теорій національної економіки.
2. Поняття базисних інститутів національної економіки
3. Власність як базисний інститут національної економіки
4. Влада як базисний інститут національної економіки
5. Управління як базисний інститут національної економіки
6. Праця як базисний інститут національної економіки

1. Характеристика основних економічних теорій національної економіки. 1. **Класична школа.** Теорії національної економіки беруть свій початок від праць А. Сміт, Д. Рікардо, Т. Мальтуса, Дж. Мілля, в яких вони створили велику теоретичну будову, що основана на понятті національної економіки як системи, схильної до саморегуляції та складається із багатьох різноманітних, але взаємопов'язаних видів діяльності та суб'єктів господарювання, що виробляють і споживають. Упродовж багатьох років представники неокласичного напряму економічної думки відстоювали саме це розуміння національної економіки. Наприклад, на таких засадах Л. Вальрас розробив свою теорію загальної ринкової рівноваги.

2. **Марксизм.** Національна економіка розглядається марксистами як система виробничих відносин з приводу виробництва, розподілу, обміну й споживання результатів діяльності людей, а також ефективного використання ресурсів, з властивими їй цілями розвитку виробництва, формами його організації і господарювання. Продуктивні сили і технологічний спосіб виробництва є матеріально-технічною основою національної економіки, а структура виробничих відносин, економічних законів і категорій - соціально-економічною основою.

3. **Німецька національна політекономія.** Історична школа в Німеччині (Ф. Ліст, В. Рошер). Нова історична школа національної політекономії (Г. Шмоллер, Л. Brentano, В. Зомбард, М. Вебер). Загальною сутнісною ознакою альтернативної політичної економії є те, що вона базується на постулаті пріоритетності загальносуспільних інтересів над приватними, тобто на принципі комунітарності. Згідно з цим принципом економічна спроможність суб'єкта господарювання узалежнюється від розвитку національної економічної системи в цілому, а суспільна ідеологія примату загальнонаціональних інтересів набуває провідного значення. Такий підхід, однак, не заперечує значущості

індивідуалістичних чинників економічного прогресу, але передбачає свідоме формування державою соціально-економічного середовища для спрямування їх у необхідне.

4. Інституціоналізм досліджує сукупність соціально-економічних чинників (інститутів) у часі, а також запровадження соціального контролю суспільства над економікою. Національна економіка розглядається як ринкова змішана економічна система з властивою їй взаємодією механізмів саморегулювання, державного та громадянського регулювання.

5. Кейнсіанство. Національна економіка ототожнюється кейнсіанцями із національним ринком. В умовах різкого підвищення ролі держави після економічної кризи 1929 – 1933 років неокласичне розуміння національної економіки як саморегульованої системи не повністю відповідало новим реаліям. Цілком справедливо, що представники кейнсіанського та соціально-інституціонального напрямів економічної думки ввели в систему національної економіки державу.

В сучасних умовах, незважаючи на критику державного втручання в економічні процеси, видатні представники неокласицизму Ф. Хайек і М. Фрідмен вважають, що державі необхідно не тільки виконувати роль «нічного сторожа», а й встановлювати «правила гри» суб'єктів ринкової економіки.

6. Ордолібералізм. В. Ойкен в роботі "Основи національної економіки" (1939 г.), В. Репке, А. Рюстов, Л. Ерхард досліджують національне господарство – народне господарство, проблеми переходу від тоталітарної, примусової до ринкової економіки. Народне господарство – продукт історичного розвитку, поглиблення суспільного поділу праці, усупільнення виробництва. Воно являє собою сукупність всіх галузей і регіонів країни, об'єднаних в єдиний організм різноманітними економічними зв'язками. (теорії економічних порядків).

Якому з цих підходів віддати перевагу? Не можна вважати конструктивним як абсолютизацію, так і заперечення того або іншого підходу. У межах кожного з них вирішуються певні специфічні завдання, розробка ж складних проблем вимагає їх розумного синтезу.

У сучасному уявленні під національною економікою прийнято розуміти народне господарство конкретної країни, структуроване в галузевому та регіональному просторах, регульоване інституціональною системою, відповідно існуючим економічному, політичному (державному) та ідеологічному (суспільному) порядків. Це – сукупність усіх суб'єктів, поєднаних в єдиний організм багатосторонніми економічними зв'язками та інтересами. В національній економіці в нерозривному комплексі виступають виробництво, розподіл, обмін і споживання матеріальних благ, послуг і духовних цінностей. Вона є продукт історичного розвитку певного суспільства, розвивається за загальними економічними законами.

2. Поняття базисних інститутів національної економіки

Інститути – це первинні елементи рушійної сили суспільства, що розглядаються в історичному розвитку. Серед інститутів виділяють:

суспільні інститути – сім'я, держава, правові норми, монополія;

поняття суспільної психології – власність, кредит, прибуток, податок, звичаї, традиції.

У використанні терміну «інститут» можна сконцентрувати увагу на чотирьох ознаках інституту, які утворюють замкнене коло в його визначенні.

По-перше, у використанні поняття «інститут» опосередковано покладається логічна процедура виведення мікроявищ та процесів на макрорівень. Інститут завжди розглядається як результат соціалізації, суспільного визнання, незважаючи на те, чи визнається приватне – приватним, приватне – суспільним, суспільне – приватним або суспільне – суспільним.

По-друге, поняття «інститут» пов'язується з організаційним чи правовим оформленням забезпечених легітимністю явищ.

По-третє, і в економічному плані це головне, будь-який інститут – це сфера, а точніше, межі існування та підґрунтя отримання специфікованих, «вменених» форм доходу.

По-четверте, у будь-якому інституті ознака соціальності є домінуючою, але не позбавленою природних, психобіологічних засад. Будь-який з інститутів зі всією соціальною наповненістю тією самою мірою занурений до природних витоків, що і його носії.

Під **базисними економічними інститутами** слід розуміти обмежені певними рамками, правилами та нормами особливі сфери соціальних відносин, належність до яких наділяє економічних суб'єктів стратифікованим статусом та виступає підґрунтям отримання специфікованих «вменених» доходів.

Власність, влада, управління, праця є інститутами, оскільки повною мірою характеризуються за допомогою визначених раніше інституційних ознак. Вони є економічними інститутами, оскільки розглядаються як відокремлені соціальними рамками сфери життєзабезпечення суб'єктів праці, власності, влади, управління. Вони є базисними економічними інститутами, бо виступають для їх носіїв підставою отримання «вменених» доходів, і саме функція «вменення», суспільного визнання та правового закріплення «справедливості» отримання чотирьох специфікованих типів доходів (прибутку, ренти, підприємницького доходу, заробітної плати) – головне в правилах гри, які диктуються власністю, владою, управлінням, працею.

3. Власність як базисний інститут національної економіки

Згідно *марксистської теорії, власність як економічна категорія* виражає відносини привласнення (відчуження) засобів виробництва і створюваних з їх допомогою матеріальних благ в процесі їх виробництва, розподілу, обміну і споживання. Власність як економічна категорія, згідно марксистської теорії, існує незалежно від волі і свідомості людей.

закони не створюють відносин власності, вони закріплюють відносини, які фактично склалися в суспільстві. факт приналежності матеріальних благ суб'єкту повинен визнавати не тільки він сам, але і інші суб'єкти, тому виникає право власності як суспільні відносини.

Тому *слід розрізняти економічну і юридичну категорії власності*. Як юридична категорія власність є суб'єктивне тлумачення відносин привласнення, що об'єктивно склалися, прояв суспільної потреби закріпити те, що вже склалося на практиці в специфічно регулятивній формі суспільної свідомості.

Характерною рисою марксистського трактування власності було підкреслення примату економічного змісту (економічної природи) власності над її юридичною формою, а також глибинної основи власності як відносин між людьми на відміну від відношення людини до речі.

Відносини власності є *об'єктивно-суб'єктивні відносини*, де об'єктом виступають матеріальні умови виробництва і життя людини (засоби виробництва і робоча сила), а також результати виробництва (матеріальні блага і послуги), а суб'єктами - людина, товариства, асоціації, трудові колективи, представники держави, працівники державного апарату.

Відносини власності (за Марксом) охоплюють процеси привласнення, відчуження, користування, володіння і розпорядження факторами виробництва і продуктами праці, стратегію і тактику розвитку виробництва, пряму використання засобів, вибору форм організації праці і виробництва, а також контролю за ними. Отже, *власність - це ціле, а її елементами (частинами цілого) є володіння, користування і розпорядження*. Зв'язок між цими елементами такий: розпорядження визначається користуванням, користування визначається володінням, володіння визначається формами власності.

Згідно економічної теорії прав власності, не ресурс (засоби виробництва або робоча сила) сам по собі є власністю, а пучок або частка прав на використання ресурсу.

Біля витоків теорії прав власності стояли два відомі американські економісти - Р. Коуз і А. Алчіан. У подальшій розробці цієї теорії брали участь Й. Барцель, Р. Беккер, Д. Норт, Н.С. Ченг, Р. Познер і ін.

Права власності розуміються як санкціоновані суспільством (законами держави, традиціями, звичаями, розпорядженнями адміністрації і т.д.) поведінкові відносини між людьми, які виникають у зв'язку з існуванням благ і стосуються їх використання.

Відносини власності в цій теорії виводяться з обмеженості ресурсів: без якої-небудь передумови рідкості безглуздо говорити про власність. Тому *відносини власності – це система виключень з доступу до матеріальних і нематеріальних ресурсів*. Якщо відсутні виключення з доступу до ресурсів, вони нічийі, нікому не належать або, що одне і те ж – належать всім, хто має вільний доступ до них. Згідно цієї теорії, такі ресурси не є об'єктом власності.

Виключити інших з вільного доступу до ресурсів означає *специфікувати*

права власності на них. Термін «специфікувати» дослівно означає перелік подробиць, на які необхідно звернути особливу увагу. Сенс і мета специфікації – створити умови для придбання прав власності тими, хто цінує їх вище, хто здатний витягнути з них велику користь.

Специфікація права власності припускає закріплення за кожною правомочністю чітко певного власника, а не визначення єдиного і абсолютного власника ресурсу. Іншими словами, право власності повністю специфіковане, коли у кожній правомочності є свій винятковий власник, а доступ до нього інших суб'єктів обмежений.

Інституціональні ознаки власності

Основними компонентами відносин власності є:

Винятковість (виключність) Юридична форма (право) Економічна реалізація (дії + визначення суб'єкта) Належність об'єкта

Повний «**пучок прав**» складається з одинадцяти елементів:

- 1) право володіння, тобто право виняткового фізичного контролю над благами;
- 2) право користування, тобто право застосування корисних властивостей благ для себе;
- 3) право управління, тобто право вирішувати, хто і як забезпечуватиме використання благ;
- 4) право на дохід, тобто право володіти результатами від використання благ;
- 5) право суверена або право на «капітальну вартість» речі, тобто право на відчуження, споживання, зміну або знищення блага;
- 6) право на безпеку, тобто право на захист від експропріації благ і від шкоди з боку зовнішнього середовища;
- 7) право на передачу благ у спадок;
- 8) право на безстроковість володіння благом;
- 9) заборона на користування способом, що завдає шкоди зовнішньому середовищу; заборона шкідливого використання, тобто обов'язок утримуватися від використання речі шкідливим для інших способом
- 10) право на відповідальність у вигляді стягнення, тобто можливість стягнення блага на сплату боргу;
- 11) право на залишковий характер, тобто право на існування процедур і інститутів, що забезпечують відновлення порушеної правомочності тобто можливість повернення правоспроможностей після закінчення терміну.

4. Влада як базисний інститут національної економіки

Власність тісно пов'язана з *економічною владою*.

Серед багатьох класифікацій влади (і перш за все політичної) виділяють три її типи, в яких уже «проступає» інституціональна змістовність: традиційну, харизматичну і легальну.

Ознаки та принципи влади

- лімітованості влади: інтервал «безмежна – обмежена влада»;
- наслідування: інтервал «династична – виборна влада»;
- елітності: інтервал «персоніфікована – не персоніфікована влада»;
- корпоративності: інтервал «кастова – некастова влада»;
- правозаконності: інтервал «правова – неправова влада»;
- конструктивної згоди: інтервал «консенсуальна – неконсенсуальна влада»;
- концентрованості: інтервал «інтегральна (централізована) – інтеркурсивна (диференційована) влада»;
- легітимності: інтервал «легітимна – нелегітимна влада»;
- колективності: інтервал «одноособова – колективна влада»;
- впливу власності: інтервал «плутократична – неплутократична влада»;
- планомірної врегульованості соціального життя: інтервал (організована – стихійна влада»;
- втіленості народовладдя – інтервал «демократична – недемократична влада»;
- участі держави в суспільному житті – інтервал «етакратична – неетакратична влада»;
- ступеня впливу апарату влади: інтервал «бюрократична – небюрократична влада».

З-поміж форм влади (політичної, ідеологічної) виділяється економічна влада, яка виявляється у сфері економічної діяльності, або яка досягається за допомогою економічних засобів. Однак досить складно розмежувати, які саме засоби досягнення влади є економічними. Крім того, на практиці будь-яка форма влади базується на використанні всіх її ресурсів; питання лише в пропорціях їхнього співвідношення. До того ж, своєрідним «імпульсом» до придбання економічної влади часто служать позаекономічні методи, хоча пізніше власний простір може поширюватись на підставі економічних факторів.

Але теорія економічної влади може розглядати і «суміжні» форми влади, споріднені з економічною. Ідеться насамперед про владу економічної еліти, яка впливає на прийняття політичних рішень, скажімо, способом лобіювання. Таку владу важко відокремити від власне економічної, оскільки наслідки політичних рішень впливають на економіку та її ефективність. Те саме стосується і влади держави. Сама вона як інститут належить до політичної сфери, проте рішення щодо економічної політики (а іноді й інших галузей) суттєво впливають на економічну ефективність. На це звертав увагу К. Маркс, наголошуючи, що суспільні відносини детермінують два різновиди влади: з одного боку – влада власності, тобто власників, з іншого – політична влада, влада державна.

Можна по-різному оцінювати роль і значення влади в господарській організації суспільства, однак безсумнівним є той факт, що поведінка економічних агентів істотною мірою формується під впливом владних відносин, у рамках яких вони діють, і які містять у собі контроль (вплив) з боку одних

агентів і відповідальність (підпорядкування) – з боку інших. Економічна поведінка агента залежить від того, кому, чийм інтересам, якою мірою підлегла його діяльність, у яких межах він має економічну волю і, нарешті, стосовно до кого даний агент має владу. Серед владного простору виокремлюють такі (за ступенем спадання) типи влади.

Організація. У цій зоні влада суб'єкта здійснюється безпосередньо і відіграє роль єдиного координуючого механізму.

Метакорпорація, або множина економічних агентів, – пов'язана із суб'єктом влади майновими відносинами (холдингові системи), довгостроковими контрактами і договорами про передачу владних функцій. Сюди входять члени ФПГ, концерну, ТНК, дочірні компанії, асоційовані компанії, компанії – субпідрядники корпорацій-гігантів, учасники ліцензування, пов'язані з власником торгової марки або технології, тощо. Дану зону економічної влади можна вважати граничною між організацією і ринком. Елементи метакорпорації вже мають певну автономію. Використовується поєднання адміністративного і цінового механізмів координації.

Ринок. У цій зоні влада суб'єкта базується на здатності впливати на ринкові ціни і збільшувати економічний прибуток, обмежуючи обсяги виробництва і збуту. Ринкова влада проявляється також в інноваційній конкуренції, у процесах злиття і поглинання. Максимальною є влада монополіста, потім – у напрямку зменшення – олігополістів, компаній на ринках монополістичної конкуренції і компаній на ринках досконалої конкуренції. Об'єктами влади є інші компанії, що функціонують на даному ринку.

Ця класифікація владного простору, безсумнівно, повинна враховувати специфіку перехідної економіки, в якій через низку причин (невизначеності прав власності, інституціональної невпорядкованості, правової нестабільності тощо) політична влада, а також влада в позаекономічній сфері має колосальні можливості впливу як на рішення державних органів, так і на інших суб'єктів у всіх сферах економічного і суспільного життя. Причому такий вплив здійснюється переважно не економічними методами, а через лобювання, використання важелів адміністративної, фінансової залежності тощо [168, с. 90].

Панування суб'єктів влади ґрунтується на *владних ресурсах*, тобто на властивостях, що відрізняють суб'єкт влади від об'єкта і надають першому доступ до відповідного інструменту. Влада кожного конкретного суб'єкта визначається тими ресурсами, якими він володіє. Такими ресурсами можуть бути фінансовий капітал, зв'язки з більш могутньою структурою, членство в організації, авторитет особистості і т. п. Володіючи ресурсом, суб'єкт може вдаватися до дій, які, впливаючи на об'єкти влади, приводять до розширення владного простору суб'єкта. Засоби або інструменти влади, що використовуються, певною мірою характеризують стан не тільки суб'єкта влади, але і стан її об'єкта.

5. Управління як базисний інститут національної економіки

Строго кажучи, *управління виробництвом виступає функцією власності*, однієї з її обов'язкових сторін. Як правило, управляє виробництвом той, хто є власником засобів виробництва. Власність є одним з ключових (хоч і не єдиним) елементів економічної влади - її джерелом.

У менеджменті виділяється 3 *рівні управління*: технічний, адміністративний, інституціональний.

Організацію-інститут можна подати як коаліцію груп, кожна з яких реалізує свої цільові настанови. Інакше, нормальне функціонування організації обумовлюється не тільки раціональністю структури, урахуванням соціально-психологічних потреб її членів як індивідів, а й інтересів різних соціальних груп, що діють як усередині організації, так (причому більшою мірою) і поза неї.

В інституціональній теорії (від Р. Коуза) *інститут* характеризується тим, що він реагує на структурні обмеження, породжуючи нові обмеження, а *ринок* – тим, що він містить у собі механізми вибору, реалізованого під примусом, причому примус (обмеження) має переважно кон'юнктурний характер. Поняття «організація» з'являється, таким чином, на стику цих двох визначень. Пристосовуючись до обмежень, породжених інституціональним середовищем, вона може чи змінити їх, чи пристосуватися до них. Тією самою мірою, якою організація має владу над ринком (якою б малою чи локально діючою та не була), вона має владу і над інститутами.

Паралельно з цим *організація* характеризується створенням внутрішніх обмежень: вона являє собою завжди інституціоналізацію економічних відносин між агентами за допомогою обраної ієрархічної структури, стимулюючих механізмів, правил внутрішніх змін і т. д. Цим пояснюється одночасно багатозначність і обумовлена нею складність засвоєння поняття організації. Багатозначність полягає в тім, що неможливо аналізувати організацію, не беручи одночасно до уваги інституціональні складові і механізми, що поєднують організації між собою (у нашому випадку це насамперед ринки). Розуміння ускладнюється в міру того, як виявляється якісна визначеність згаданих відносин, котрі не так легко піддаються виміру чи моделюванню.

Традиційному мікроекономічному підходу притаманна тенденція поступитися цьому наміру (виміру чи моделюванню). Концентруючи основну увагу на ситуаціях досконалої конкуренції, традиційний підхід пропонує розглядати одиниці прийняття рішень як однорідні сукупності, позбавлені специфічних характеристик, що дозволяють пояснити їхню диференціацію на ринку. Але навіть очищене в такий спосіб уявлення про ринкову економіку породжувало проблеми, для вирішення яких було потрібно використання поняття організації.

У сучасній теорії управління фундаментальне пояснення причин існування організацій апелює до поняття трансакційних витрат.

Стратегія економічної теорії трансакційних витрат для операціоналізації

цього обґрунтування використовує такий організаційний імператив: узгодити трансакції (різні за своїми властивостями) з управлінськими структурами (витрати на які і повноваження яких різні) у диференційований спосіб (головним чином – мінімізувати трансакційні витрати). Отже, до вже згаданого докладання зусиль при відкритті основних параметрів, за якими різняться трансакції, потрібно далі визначити й описати основні управлінські структури – фірми, ринки, гібридні моделі – за якими можна доцільно розподілити трансакції. Диференційоване узгодження трансакцій та управлінських структур – джерело спростованих наслідків, і відіграє воно значну роль як у концептуальній, так і в емпіричній складовій набору пріоритетів дослідження економічної теорії трансакційних витрат.

Аналіз цих витрат веде до того, щоб виправдати теоретично наявність організацій у ринковій економіці і деякі характеристики, що показують відмінність їх від механізму координації, яким є ринок. Проте, з іншого боку, власність на підприємство не обов'язково обмежується власністю на засоби виробництва, що розміщені на ньому (їх можна взяти в оренду). Скоріше, вона являє собою сукупність прав, у тому числі: право на висновок і зміну договорів з усіма суб'єктами; право на реалізацію повноважень, що випливають з даних договорів; право на частину прибутку підприємства і право на відчуження всіх цих прав.

Проблема полягає в тому, що якщо інститути на рівні підприємства не будуть погоджені з інститутами макроекономічного рівня і зв'язками між підприємствами, то вони не зможуть бути досить ефективними. Разом з тим варто враховувати і специфіку інституціональних форм на рівні підприємства, що аж ніяк не являють зменшену копію ринкових, характерних для економіки в цілому. Спроби впровадити в структуру великого підприємства елементи децентралізації лише частково вирішують проблему. Незалежне підприємство, на відміну від підрозділу фірми, зазнає постійного тиску конкурентів і погрозу банкрутства, унаслідок чого в нього набагато сильніші, ніж у підрозділів, стимули до інновацій і стратегічного інвестування, у цілому велика орієнтація на ризик.

6. Праця як базисний інститут національної економіки

Праця як економічний інститут, є відособлена, соціалізована, інституціоналізована сфера життєдіяльності її суб'єктів.

Конкретизуючи триелементну структуру простих моментів праці, виділимо в ній такі складові:

- 1) суб'єкт трудової діяльності – люди як біосоціальні істоти;
- 2) об'єкт трудової діяльності – зовнішній матеріальний світ (природа і суспільство), на який спрямований трудовий процес;
- 3) засоби трудової діяльності – визначені результати минулої діяльності, за допомогою яких люди вступають у взаємодію з об'єктом трудової діяльності і між собою;

4) суспільні відносини – відносини людей у процесі трудової діяльності, відносини, що виникають з обміну видів діяльності;

5) суспільні інститути – форми спільнот, організації людей у процесі трудової діяльності.

Праця може бути простою або складною, розумовою або фізичною, такою, що перетворює природний чи духовний предмет і т. ін., але якщо саме вона, а не власність, влада чи управління виступає підставою отримання засобів існування для її носіїв, відособлюючись в окрему сферу їхньої життєдіяльності, – вона набуває змісту базисного економічного інституту.

У цьому розумінні праця може вважатися єдиним джерелом, яке приносить доходи тільки за повної підготовленості умов її реального здійснення, тобто завжди за наявності інституціонально оформлених власністю, владою чи управлінням факторів виробництва. При цьому, як узагалі наявність елементів є неодмінною умовою їхнього структуроутворення, проблема єдності чи відриву праці від інших інститутів відносно до самого факту існування цих інститутів повинна сприйматись як вторинна, яку б значущість для політекономії вона не мала.

Найістотнішою «постіндустріальною» тенденцією в зміні змісту праці є зростаюче значення компонентів творчої діяльності. При цьому праця виступає вже не стільки як включена у процес виробництва, скільки як така, за якої людина, навпаки, ставиться до самого процесу виробництва як його контролер і регулювальник... Замість того, щоб бути головним агентом процесу виробництва, працівник стає поруч з ним (Маркс).

Сучасні зміни в технологіях праці в «суспільстві знань» обумовлюють появу нових її змістових характеристик, серед яких у крайньому разі слід виокремити три:

Перша: найзначнішого поширення в такому суспільстві набуває феномен «телепраці». Це діяльність, заснована на широкому використанні комп'ютерних технологій і телекомунікацій. Її наслідком є принципова зміна змісту індивідуального трудового процесу і, головне, параметрів кооперації в рамках сукупного трудового процесу. Змінюється також характер організації робочого місця, контролю і керування, процесів передачі і використання продуктів діяльності, одержання сировини і т. ін. Діяльність стає децентралізованою, роз'єднаною, безособистісною тощо.

Друга є наслідком першої: трудова діяльність поступово переміщується зі спеціально створених підприємств (заводів, офісів) в індивідуальні помешкання працівників.

Третя: особливий характер техніко-виробничої організації (чи, точніше, технологічного боку) праці в новому суспільстві. Праця в цих умовах організовується особливим способом, створюються мережі, які є спеціальною формою кооперації праці, використання сировини, засобів виробництва і результатів діяльності.

Більшість теоретиків постіндустріалізації визнають інституціональні підстави існування в рамках «третьої хвилі» класової структури з притаманними їй ієрархією та конфліктами.

Якщо власність була критерієм членства в колишньому домінуючому класі (мається на увазі клас капіталістів – панівний клас індустріального суспільства), то в новому домінуючому класі критерієм є знання і рівень освіти.

Вищий менеджмент і інвестори все більшою мірою розділяють частину своєї влади з творцями інтелектуальної власності, чийі знання й ідеї є двигуном високотехнологічного інформаційного суспільства.

Таким чином, інститут праці, маючи відособлену від інших базисних інститутів сферу існування та рушійні сили еволюції, здійснює домінуючий вплив на характер трансформаційних процесів. Ступінь цього домінування визначається його взаємодією з іншими базисними інститутами – власністю, владою, управлінням.

ТЕМА 3 ТЕОРІЯ СУСПІЛЬНОГО ДОБРОБУТУ ТА СОЦІАЛЬНО-РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

1. Суспільний добробут: поняття та теоретичні підходи.
2. Утилітарна теорія суспільного добробуту.
3. Монетарна теорія суспільного добробуту.
4. Теорія соціально-ринкової економіки

1. Суспільний добробут: поняття та теоретичні підходи.

У економічній науці дотепер не сформована загальновизнана теорія добробуту, яка містить кількісний вимірник добробуту, придатного до практичного застосування. Складність, з якою стикаються економісти при дослідженні проблем добробуту, обумовлена тим, що саме поняття «добробут» відноситься одночасно до економічної науки і до *етики*, тому будь-яка теорія добробуту явно або неявно базується на деяких етичних постулатах.

Добробут людини і суспільства є інтегральною оцінкою всіх аспектів життєдіяльності людини, яка показує, наскільки «добре» прожитий їм деякий період його життя. Для того, щоб наведене вище визначення добробуту мало змістовний сенс, необхідно встановити етичний критерій, який чітко визначає, що добре, а що погано для людини. Дану проблему вирішують в рамках двох різних підходів, індивідуалістського та інституційного.

1. Індивідуалістичний підхід в даний час домінує в економічній науці. Його суть полягає в тому, що тягар оцінки індивідуального добробуту покладається на саму людину, тільки сама людина здатна визначити, що добре для нього, а що погано. При цьому передбачається, що він здатний провести кількісну оцінку добробуту в будь-який період свого життя. Етичний постулат, котрий лежить в основі індивідуалістичної концепції добробуту, може бути сформульований таким чином: «Благом для людини є те, що він сам вважає для себе благом».

Індивідуалістичний підхід до визначення добробуту дозволяє економістам не зачіпати складну філософську проблему *суті людини* і обмежитися розглядом зовнішніх проявів цієї суті - його вчинків. Оскільки питання про суть людини при даному підході не розглядається, вчинки людини апріорі мають непередбачуваний, довільний характер. Таким чином, індивідуалістичний підхід фактично припускає атомістичний погляд на суспільство, при якому ігноруються стійкі міжособові зв'язки. Спроба обійти фундаментальну проблему суті добробуту приводить до надмірно спрощеної, механістичної моделі суспільства.

Домінуюче положення індивідуалістичного підходу пояснюється двома основними причинами.

По-перше, трактування індивіда як єдиного суб'єкта оцінки свого добробуту дозволяє виключити з основ теорії етичні елементи. У результаті теорія добробуту знаходить видимість «чистої» економічної теорії.

По-друге, методологія сучасної економічної науки формувалася в епоху протистояння ідей лібералізму і марксизму. Для багатьох економістів визнання самої можливості об'єктивного вимірника добробуту рівносильне схваленню соціалістичної диктатури, яка нав'язує людині жорсткі норми поведінки відповідно до деяких абстрактних ціннісних постулатів. Разом з тим об'єктивний підхід дає метод оцінки добробуту людини і не розповсюджується на нормативні аспекти економіки. Інакше кажучи, він відповідає на питання, чи правильно працює «термометр», але не дає ніяких рекомендацій, як треба «лікувати хворого».

2. *Інституціональний підхід* до визначення добробуту полягає в тому, що суть людини як такої виводиться з аналізу розвитку інститутів впродовж тривалого історичного періоду. На основі виявленої суті формулюється базовий етичний критерій, на якому будується теорія добробуту.

Індивідуалістичний підхід, трактуючи людину як ізольований і непізнаваний елемент суспільства, не дозволяє виявити загальні якості людей і сформулювати сутнісні узагальнення, без яких не може існувати жодна соціальна теорія. Інституційний підхід, навпаки, фіксує свою увагу на традиціях, що склалися в суспільстві, уявленнях, етичних нормах і ін. Кожна з існуючих в суспільстві етичних систем може служити основою для деякої інституційної концепції добробуту. У методологічному плані є два шляхи побудови інституційних теорій добробуту.

Перший шлях побудови інституційної теорії добробуту заснований на принципі методологічного *плюралізму* і полягає у відкритому визнанні суб'єктивності будь-якої інституційної теорії добробуту. В цьому випадку як базова може бути прийнята будь-яка етична система, що задовольняє суб'єктивним поглядам економіста-дослідника, при цьому будь-яка інша теорія добробуту, побудована на базі іншої етичної системи, матиме рівне право на існування.

Другий шлях полягає у встановленні «еталонної» етичної системи, яка приймається як єдина основа для побудови теорії добробуту. Прихильники такого підходу ставлять перед собою мету довести, що їх вибір є єдино правильним, тобто об'єктивним. Для цього вони нерідко звертаються до аналізу біологічної природи людини і використовують результати цього аналізу як природно-наукове обґрунтування своїх концепцій. Даний шлях побудови економічних теорій найбільш характерний для представників інституційної школи. Інститути традиційно розглядаються ними як результат закономірного розвитку природи і суспільства.

Теорія *суспільного прогресу* - це інституційна теорія добробуту, заснована на еталонній етичній системі. Поняття суспільного прогресу означає напрям розвитку суспільства, яке є бажаним з погляду вибраної еталонної етичної системи. При цьому допускається, що більшість членів суспільства можуть не розділяти дану концепцію суспільного прогресу. У основі *еволюційної теорії* суспільного прогресу лежить еталонна етична система, побудована на аналізі процесу еволюції живої природи. Прихильники цього підходу поширюють на суспільний розвиток такі риси біологічної еволюції, як боротьба за виживання, спадкоємство і отримання ознак, диференціація і ускладнення органів і ін. Еволюційний підхід до досліджень етичних аспектів економіки затверджується як переконлива альтернатива індивідуалістичному підходу.

Інституційний підхід до добробуту трактує розвиток як загальну об'єктивну категорію, що відноситься в рівній мірі до всіх членів суспільства. Тим самим долається індивідуалістичний, атомістичний погляд на суспільство як на безліч незалежних один від одного індивідів, позбавлених єдиній суті.

Егалізм, навпаки, виходить з посилки, що рівність може бути досягнута в набагато ширших межах. Всі члени суспільства повинні мати не тільки рівні можливості, але і більш менш рівні результати. Цим досягається єдність і згуртованість нації, що відповідають ідеалам колективізму. Тому уряд повинен прагнути, щоб всі члени суспільства одержували рівні блага, які стали доступними завдяки успіхам розвитку цивілізації. Держава загального добробуту стає не тільки гаслом, але і метою економічної політики.

Особливим різновидом егалізму є **роулзіанський підхід**, розвинений в працях сучасного філософа Дж. Роулза. По Роулзу, повинна максимізуватися корисність найменш забезпечених членів суспільства. Від цього виграє суспільство в цілому.

2. Утилітарна теорія суспільного добробуту.

В рамках індивідуалістичного підходу найбільше значення мають дві теорії добробуту: утилітаристська і монетарна (економічна).

Класичний лібералізм виходить з інтересів особи. Згідно даної теорії, кожна людина готова до активної автономної діяльності, здатна сам найефективніше реалізовувати свої таланти. Суспільство при такому підході

характеризується як проста сукупність індивідів. Тому воно не має (і не повинно мати) власних, відмінних від індивідів цілей і намірів. Хороше суспільство - це таке суспільство, яке не заважає індивідам вільно реалізовувати свої приватні інтереси.

Уряд створений людьми для захисту їх прав (раніше всього права приватної власності і цивільних свобод), встановлених Конституцією. Виконуючи цю функцію (і обмежуючись нею), уряд найкращим чином служить людям. Оскільки не існує об'єктивних методів визначення того, що для індивідів краще і що гірше, то індивіди самі в змозі зрозуміти, що правильно і що помилково, спираючись на свої особисті переваги.

Свобода в системі координат класичного лібералізму є синонімом автономії і незалежності, вона досягається людьми самостійно, а не в результаті діяльності уряду. Рівність розуміється як рівність можливостей, а не як рівність результатів. Тому справедливість встановлюється самим ринком, а ефективність розуміється у дусі Парето-ефективності. Ефективність означає, що ресурси дісталися тим особам, які можуть сплатити за них найбільшу ціну і, отже, найраціональніше їх використовувати.

Утилітаризм вважає, що суспільний добробут є сумою функцій індивідуальних корисностей всіх членів. Така "арифметика щастя" спирається на передумову про можливість складання індивідуальних корисностей. Тому справедливість, на думку утилітаристів, існує там і тоді, де і коли вдається максимізувати сукупну корисність всіх членів суспільства.

Уряд, якщо він піклується про добробут суспільства, повинен у відомих межах здійснювати перерозподіл з метою максимізації корисності. Така максимізація не забезпечується ринком автоматично. Річ у тому, що корисність однієї і тієї ж грошової суми (наприклад, 100 тис. крб.) різна для різних категорій громадян. Якщо виходити з принципу убуючої граничної корисності. Очевидно, що ця сума представляє велику корисність для бідняка, чим для багатой людини. Звідси зрозуміла доцільність такого перерозподілу. Проте утилітаристи вважають, що таке перерозподіл можливо лише в тих межах, які не ведуть до істотного зниження ефективності виробництва.

Утилітаристський добробут людини є його суб'єктивна оцінка свого добробуту. Вона залежить від двох чинників. Перший чинник обумовлений відчуттями людини, які не пов'язані безпосередньо з його вищою діяльністю, його називають *емоційним чинником*. Другий чинник обумовлений раціональними висновками, одержаними в результаті вищої діяльності людини, його називають *раціональним чинником*.

У теорії добробуту, заснованої на понятті корисності, індивід розглядається в ситуації *вільного вибору* одного набору з безлічі доступних йому наборів. Такий набір благ називають *станом* індивіда. Передбачається, що той набір, який вибирає індивід, має максимальну корисність, тобто забезпечує йому максимальний добробут. Процедура вибору дозволяє

одержати порядкову (ординалістську) оцінку добробуту для кожного стану індивіда, але не дозволяє одержати розумну кількісну (кардиналістську) оцінку.

Суспільний добробут, або *суспільна корисність*, є утилітаристське поняття, похідне від поняття індивідуального добробуту. Передбачається, що суспільний добробут може бути зміряний, якщо відомі значення індивідуального добробуту всіх членів суспільства. Оскільки індивідуальна корисність визначається на основі вільного вибору індивіда, суспільна корисність трактується як результат деякої процедури *суспільного вибору*. Якщо яка-небудь утилітаристська теорія добробуту містить опис конкретної процедури суспільного вибору, то суспільний добробут визначається в ній однозначно. Якщо ж опис процедури суспільного вибору відсутній, то така теорія допускає *множинність* показників суспільного добробуту. Останній випадок уразливий з етичної точки зору. Так, одним з можливих способів суспільного вибору є диктатура, яка навряд чи буде визнана більшістю населення як суспільний механізм, здатний забезпечити високий суспільний добробут.

Функція суспільного добробуту - це залежність показника суспільного добробуту від показників індивідуального добробуту. Передбачається, що заданий деякий алгоритм обчислення цієї функції для кожного набору її аргументів, число яких співпадає з числом членів суспільства. Іншими словами, задана деяка процедура суспільного вибору. Звичайно функція суспільного добробуту задається шляхом того, що формального постулювало її найважливіших властивостей. Одним з них є зростання функції по кожному аргументу, тобто збільшення індивідуального добробуту будь-якого індивіда за інших рівних умов приводить до збільшення суспільного добробуту.

Утилітаристська концепція функції суспільного добробуту має ряд недоліків:

1. Формальний підхід до визначення даної функції не дає відповіді на питання про економічну *суть* суспільного добробуту. Якщо у разі індивідуального добробуту основою суб'єктивної оцінки служать емоційні реакції і раціональні висновки, то у разі суспільного добробуту змістовна основа показника суспільного добробуту відсутня, оскільки його існування просто постулюється.

Процедура обчислення суспільного добробуту сама є результатом деякого суспільного вибору, який здійснювався в рамках деякої процедури, і т.д. Виникла тут проблема «поганої нескінченності» не може бути вирішена в рамках формального підходу до визначення функції суспільного добробуту.

Утилітаристська концепція функції суспільного добробуту ігнорує *інституційну природу* суспільного вибору. У кожному суспільстві історично сформувалося певне домінуюче уявлення про те, яка процедура суспільного вибору забезпечує найбільшою мірою облік суб'єктивних оцінок індивідів при

рішенні найважливіших проблем суспільного життя. Саме ця процедура претендує на роль єдиної процедури, яка повинна входити невід'ємним елементом у визначення суспільного добробуту. Таким чином, проблема оцінки суспільного добробуту одержує найбільш природне рішення на основі методологічних принципів інституційної школи.

Сучасна утилітаристська теорія суспільного добробуту фактично є абстрактною *математичною теорією*, яка оперує безрозмірними величинами, позбавленими економічного змісту.

Домінуючі в сучасному суспільстві уявлення про суспільний вибір засновані на етичних принципах демократії, які вимагають забезпечувати всім членам суспільства рівні можливості впливати на вироблення найважливіших колективних рішень. Оскільки питання про оцінку суспільного добробуту є одним з найважливіших для суспільства, встановлена процедура суспільного вибору повинна задовольняти принципу демократії. На практиці цей принцип реалізується за допомогою підсумовування суб'єктивних оцінок (голосів), яке забезпечує рівність індивідів в процесі суспільного вибору. Разом з тим адитивний спосіб оцінки суспільного добробуту суперечить індивідуалістичним принципам утилітаризму, для яких недопустима сама можливість складання суб'єктивних оцінок.

3. Монетарна теорія суспільного добробуту

Багато економістів визнають гроші як якнайкращого вимірники; добробуту, тобто дотримуються монетарної концепції добробуту. Ця концепція заснована на припущенні, що обмінювані на ринку товари грають найважливішу роль в забезпеченні добробуту кожної людини. При цьому акт товарного обміну трактується як первинний елемент, «атом» суспільного життя. Основи монетарної концепції добробуту були закладені економістами класичної *школи*, які, втім, фактично не використовували в своїй теорії термін добробут. Його роль виконував термін *мінова цінність*, який має етичне походження, прямо указує на зв'язок предмету, придбаного в результаті обміну, і добробуту його власника. Таким чином, мінова цінність в монетарній концепції характеризує здатність предмету за допомогою обміну на інші предмети збільшувати добробут індивіда., Звідси робиться висновок про тотожність добробуту і грошового доходу індивіда.

Теорія добробуту Артура Пігу займає в сучасній економічній науці центральне місце. По-перше, історично вона з'явилася першою теорією добробуту. По-друге, вона дотепер служить теоретичною основою монетарного підходу до дослідження соціальних явищ. По-третє, вона є інструментальною теорією, виведення якої застосовуються на практиці в більшості країн світу. *Етичною* основою теорії служить постулат класиків про тотожність мінової цінності і суспільної цінності. Пігу розділяє погляд Сміта на товарний обмін як на сутнісну форму людських відносин, а міжособові інформаційні взаємодії їм фактично не розглядаються. Ринкова форма взаємодій

вважається якнайкращою, а тому вічної.

Добробут, в розумінні Пігу, складається з двох компонентів: *економічного добробуту* і *неекономічного добробуту*. Метод кількісної оцінки економічного добробуту викладений їм достатньо детально в книзі «Економічна теорія добробуту», але в ній не дано визначення або пояснення терміну *неекономічний добробут*. З викладу виходить, що під цим терміном позначається сукупність всіх «негрошових» чинників добробуту. Якщо визнати таке тлумачення неекономічного добробуту достатнім, тоді встає принципове питання про відносну значущість двох компонентів добробуту. Якщо роль економічного добробуту істотно переважає, то теорія Пігу обґрунтована. Якщо ж переважає роль неекономічного добробуту, то вона невірна. Пігу слідує етичним принципам монетарного підходу, тобто він переконаний, що економічний добробут є найважливішим чинником загального добробуту.

Економічний добробут пропонується розраховувати як *національний дивіденд*, який рівний сумі грошових доходів населення і грошового еквівалента послуг, що надаються людям. Пігу відкрито визнає, що він розуміє національний дивіденд в сенсі, запропонованому Британським відомством прибуткового податку. Таким чином, виключивши з розгляду сутнісну потребу людини у вищій діяльності і замінивши її в теоретичних міркуваннях на грошовий мотив, Пігу настільки звузив змістовну основу своєї теорії, що в результаті етична категорія добробуту виявилася тотожною статистичному показнику, що встановлюється інструкцією міністерства.

У економічній практиці сучасних розвинеш» країн суспільний добробут оцінюється монетарним показником «валовий внутрішній продукт на душу населення». Теоретичною основою цього методу послужила теорія добробуту А. Пігу. Внутрішні суперечності цієї теорії породжують ряд ситуацій, в яких стає очевидною непридатність показника ВВП як вимірник суспільного добробуту.

В сучасній змішаній економіці домінують три основні підходи:

- 1) класичний ліберальний;
- 2) утилітарний;
- 3) егалітарний.

Слід підкреслити, що всі ці підходи розвиваються в рамках ринкової економіки і не заперечують її

4. Теорія «соціально-ринкового господарства».

Теорія «соціально-ринкового» господарства мала своїм вихідним пунктом протиставлення ринкового господарства центрально-керованому господарству, заснованому на суспільній власності, а господарству, побудованому на базі приватної власності і централізовано керованому економічними угрупованнями (олігополія, монополія). Це була теорія «третього шляху» розвитку.

«Соціальне ринкове господарство» ґрунтується на чотирьох основних

принципах, сформульованих В.Ойкенем:

- 1) забезпечення відкритості ринку, вільної конкуренції без монополістичних обмежень;
- 2) свобода всіх господарських угод, тобто право підприємців продавати товари і купувати виробничі ресурси без будь-яких обмежень;
- 3) приватна власність як основа вільної конкуренції і свободи угод;
- 4) повна відповідальність підприємців за результати своєї діяльності.

В. Репке та О. Рюстов, що з 20-х рр. вивчали проблеми суспільного ладу, продовжували теоретичні пошуки під час другої світової війни, перебуваючи в еміграції. Вони намагалися визначити принципи свідомої побудови суспільного ладу через поєднання традицій класичного лібералізму, ідеї природного економічного порядку та керівної ролі держави.

За визначенням Репке, роль держави має обмежуватися створенням такої економічної атмосфери, яка б найбільшою мірою сприяла підтриманню господарського порядку, за якого спрацьовували б економічні стимули до праці та стихійно визначались пропорції виробництва. Тобто економічна політика держави має гарантувати свободу, під якою слід розуміти суворий порядок в економічній діяльності, що забезпечується через ринок, вільну конкуренцію і вільне ціноутворення. Такий господарський порядок учений називає «ринковим господарством», принциповою основою якого є приватна власність та егоїстичний інтерес окремого виробника, якому протистоїть споживач.

Розвиток неоліберальної теорії вільного ринкового господарства зв'язується також з ім'ям А. Мюллера-Армака, який уперше сформулював ідею створення «соціально-ринкової» економіки – такої економічної системи, у межах котрої «принцип свободи ринку поєднується з принципом соціальної рівності», коли досягнення ринкового господарства доступні для всіх членів суспільства. Економічна політика держави має полягати в тому, що вона оберігатиме конкуренцію та забезпечуватиме вирівнювання доходів громадян за допомогою раціональної фіскальної політики.

Мюллер-Армак указував на те, що під соціально-ринковим господарством він розуміє не впровадження природного економічного порядку, тобто абсолютизацію ринкових відносин, а свідомий синтез, коли створюване ринковим господарством багатство розподіляється під контролем держави. Цей контроль здійснюється через економічні механізми.

Отже, складовими соціально-ринкового господарства є: конкурентна ринкова економіка на засадах приватної власності (всєбічний *розвиток конкуренції* як фактору системного порядку, боротьба з монополізмом, підтримка середнього і дрібного підприємництва, створення умов для виявлення здібностей кожної людини) та держава, що з допомогою економічних механізмів перерозподіляє національний дохід з метою забезпечення соціальної справедливості.

Розробники моделі «соціального ринкового господарства» вважають, що за

його умов важливою є спеціальна соціально-економічна політика, яку держава має проводити за чотирма основними напрямками:

- по-перше, приймати закони, які б ставили під контроль монополії, олігополії і картелі (монопольні змови), і забезпечити простір конкуренції;
- по-друге, контролювати розподіл національного доходу для запобігання надмірній соціальній диференціації;
- по-третє, проводити активну кон'юнктурну політику, сприяти зайнятості населення, стабілізації цін, досягненню економічної рівноваги й активного платіжного балансу;
- по-четверте, залучати до власності широкі маси населення, впроваджуючи в життя принцип «власність – для всіх».

Специфічна *соціальна політика* економічного порядку держави забезпечує економічну свободу всім господарюючим суб'єктам, перетворення кожного в акціонера (народні акції), зароблених шляхом капіталізації заробітної плати та інвестуванням у виробництво. Справедливий розподіл доходу забезпечує держава шляхом використання податкової політики.

На думку Мюллера-Армака, найважливішим інструментом державного втручання в процес перерозподілу є оподаткування, яке регулюється відповідно до економічної ситуації: для стимулювання чи стримування ініціативи, урівноважування попиту та пропозиції згідно з рівнем доходу та з урахуванням його джерел, а також із національною структурною політикою держави. Усе це має бути спрямоване на досягнення основної мети державного управління – проведення соціально орієнтованої політики.

Важливим принципом податкової політики є стимулювання індивідів у їхній діяльності з підвищення добробуту за рахунок власних сил. Таким може бути, наприклад, установлення пільгових податків на час, коли організується нове підприємство, чи на доходи, які використовуються для будівництва житла.

Податки є основою формування державного бюджету, а отже, матеріальною основою виконання соціальних програм держави. Мюллер-Армак особливо наголошує на тім, що коли податкова система шкодитиме ринковому господарству, то усе це передовсім відіб'ється на доходах держави.

Витрати держави на соціальні потреби також мають бути цілеспрямованими, тобто мають відповідати двом вимогам – соціального вирівнювання (не зрівнялівки!) та стимулювання ініціативи. Асигнування коштів на соціальні цілі відбувається у кількох напрямках: наприклад, забезпечення груп населення, що зазнали збитків унаслідок війни, тих, що були на державній службі; виплати та дотації соціально незахищеним прошаркам населення; дотації багатодітним сім'ям (з метою стимулювання народжуваності); дотації та виплати у вигляді допомоги із фондів соціального страхування; підтримка різних форм заощаджень; дотації та поручительство держави для отримання цільових кредитів; надання пільгових позичок; підтримування певного рівня цін на окремі види товарів; дотації в митній сфері

тощо. Ці прямі витрати здійснюються в межах затверджених соціальних програм.

Важливого значення Мюллер-Армак, як і Ойкен, надавав державній структурній політиці у сфері відносин власності. Він уважав, що держава має сприяти розширенню приватного сектора, підтримувати процес демонополізації власності, заохочуючи населення інвестувати заощадження у виробництво (надавати кредити для придбання акцій, відкриття нових підприємств, будівництва тощо).

Та чи не найважливішим інструментом державного регулювання, за Мюллером-Армаком, є політика стабілізації грошової маси як головної умови безінфляційного розвитку.

Усі ці принципи, що лежать в основі перерозподілу національного доходу на користь соціальної сфери, виключають безпосереднє втручання держави в економіку чи реалізацію таких заходів, що завадили б приватнопідприємницькій ініціативі, наприклад, необґрунтовану соціальну допомогу, яка не виключає зловживань, чи створення сектора громадських робіт (штучні робочі місця), фіксацію певного рівня заробітної плати чи цін і т. п.

Теоретичну та практичну модель німецьких ордолібералів можна назвати вченням про свідомий вибір суспільної системи, що передбачає:

1. Формування сильного ринкового господарства, заснованого на різноманітних формах власності на засоби виробництва, що конкурують між собою;
2. Абсолютизацію ролі держави у формуванні сприятливого суспільного середовища розвитку економіки та соціальних відносин через запровадження раціональної правової бази та ідеології соціального партнерства, створення розвиненої інфраструктури соціальних гарантій, державний протекціонізм.

Ідею свідомо створюваного соціально-ринкового порядку, розвинуту в працях найвідоміших представників фрейбурзької школи, було апробовано у надзвичайно сприятливих для цього умовах післявоєнної Німеччини, країни зі зруйнованим господарством та відсутністю будь-якого економічного ладу.

Для України, яка розпочала самостійно формувати свою економічну політику на принципах демократії, свободи підприємництва і відкритості для інтеграції у світове економічне товариство, важливим є критичне переосмислення і врахування теорії і практики німецького ордолібералізму. Поряд з визнанням загальних цінностей і принципів лібералізації господарського життя, для України, яка не має досвіду переходу від неринкової економіки до ринкової, надзвичайно важливого значення набуває (як свого часу і для післявоєнної ФРН) наявність міцної державної політики, спрямованої на ринкову трансформацію напівзруйнованої, посттоталітарної адміністративно-командної системи, на створення ринкових структур, що саморегулюються.

ТЕМА 4 ХАРАКТЕРИСТИКА ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ

1. Поняття та склад потенціалу національної економіки.
2. Характеристика складових елементів економічного потенціалу:
3. Галузева структура господарства як об'єкт економічного потенціалу.
4. Зовнішньоекономічний потенціал.

1. Поняття та склад потенціалу національної економіки.

Національна економіка являє собою *народногосподарський комплекс* країни, що характеризується галузевою і територіальною структурою, системою управління та певними соціально-економічними відносинами. В узагальнюючому вигляді національна економіка може бути вираженою через *економічний потенціал* – здатність суспільства виробляти товари і послуги та забезпечувати розширене відтворення з метою задоволення потреб населення, поліпшення якості життя її громадян; сукупна здібність наявних економічних ресурсів забезпечити виробництво максимально можливого обсягу матеріальних благ та послуг, відповідно вимогам суспільства на даному етапі його розвитку.

Суспільним виробництвом є процес перетворення ресурсів в продукцію необхідного обсягу і якості. У цьому плані воно у вирішальному ступені залежить від наявності і використання взаємопов'язаних і взаємозумовлених ресурсів, що визначають можливості виробництва:

- *основного капіталу та інших нефінансових і фінансових активів;*
- *природних ресурсів;*
- *людських ресурсів;*
- *організації управління;*
- *інноваційного потенціалу.*

Перші три елементи об'єднуються поняттям *національного багатства* в традиційному і розширеному розумінні. Вони визначають початкові ресурсні можливості виробництва.

Разом з тим, темпи і якість економічного зростання в сучасних умовах у вирішальній мірі визначаються розвитком науки і інноваційними перетвореннями, що забезпечують приріст виробництва, в основному за рахунок наукомістких товарів і послуг, істотне зниження ресурсномісткого виробництва, а також поліпшенням організації виробництва й управління.

Наявність і використання цих чинників виробництва, у свою чергу, пов'язані з суспільним і економічним ладом країни, зовнішньоекономічною ситуацією і економічною політикою, здатною прискорювати економічний розвиток, якщо вона націлена на довготермінове ефективне відтворення, підвищення добробуту населення, модернізацію виробничого апарату, зростання конкурентоспроможності і забезпечення економічної безпеки.

Аналізуючи економічний потенціал, як систему необхідно виділити різнорівневі потенціали:

- 1) за видами ресурсів:

- праця (фізична та розумова діяльність людини, спрямована на виробництво товарів чи послуг);
- природні ресурси, придатні і необхідні для виробничої діяльності (корисні копалини і ґрунтово-кліматичні умови);
- капітал – накопичені кошти у виробничій, грошовій і товарній формах;
- технологія – наукові методи організації виробництва із застосуванням новітніх процесів виробництва;
- інформація.

Поєднані чинники (фактори виробництва) є основою виробничого потенціалу $V = aF(T_k, K)$. де V – національний продукт, T_k – кількість зайнятих, K – залучений основний капітал, a – рівень технологій на даний момент.

Важливою складовою національного виробничого потенціалу є національне багатство – це сукупність ресурсів країни (економічних активів), необхідних для виробництва товарів та надання послуг. До складу національного багатства зараховують: нефінансові створені активи; нефінансові нестворені активи; фінансові активи (пасиви)

Нефінансові створені активи - це активи, що є результатом виробничої діяльності: основний капітал, запаси матеріальних оборотних коштів і цінності.

Нефінансові нестворені активи –матеріальні невироблені активи (земля, природні ресурси) і нематеріальні невироблені активи, що з'являються в результаті юридичних і облікових операцій (наприклад, права на певні види діяльності).

Фінансові активи - це активи, яким, як правило, протистоять фінансові зобов'язання інших господарюючих суб'єктів. Наприклад, наданий кредит є активом для того, хто надав кредит і борговим зобов'язанням для особи, що його отримала. Активи і фінансові зобов'язання між резидентами країни в основному відповідають один одному. Різниця між активами і зобов'язаннями резидентів країни у взаєминах з нерезидентами характеризує чисту вартість власного капіталу, що входить в національне багатство країни.

Особисте майно населення враховується окремо. До його складу включаються житлові і невиробничі споруди, побутові товари тривалого користування і запаси споживчого призначення. До них відносяться автомобілі, холодильники, пральні машини, телевізори, комп'ютери і інші матеріальні активи, що знаходяться в домашніх господарствах. Включення їх в окрему групу обумовлено тим, що категорія національного капіталу пов'язана з розумінням національного капіталу як сукупності економічних об'єктів, що приносять дохід.

Наявність і ефективність використання національного багатства визначає величину виробництва ВВП в цілому і з розрахунку на одного жителя країни, його приріст, накопичення і дію цих чинників на рівень і якість життя населення. За попередніми даними міжнародних зіставлень, проведених під

егідою ООН, розвинені країни у декілька разів випередили інші країни з виробництва ВВП на душу населення. За рівнем виробництва ВВП на одного жителя Україна відстає від США в 4,5 рази, від Німеччини і Японії – більш ніж в 3 рази.

2) за сферами:

- аграрний;
- промисловий;
- галузі споживчого комплексу:

- галузі, діяльність яких пов'язана із задоволенням соціально-культурних та інтелектуальних потреб людей, а також із створенням та забезпеченням необхідних умов життєдіяльності. Це культура, мистецтво, освіта, охорона здоров'я, фізична культура, відпочинок, спорт, туризм і т. ін. ;

- галузі, що створюють матеріальні блага для задоволення матеріальних потреб людей: речі, продукти, ліки, житло і т. ін.;

- галузі, які не створюють матеріальних вартостей, але продовжують процес виробництва з їх створення в інших галузях: торгівля, громадське харчування, житлове і комунальне господарство, побутове обслуговування, транспорт, зв'язок і т. ін.

3) за напрямками:

- внутрішній;
- зовнішньоекономічний

Розглянути структуру економічного потенціалу за суб'єктами, складовими елементами, ресурсами можна з наступної таблиці 4.1.

Економічний потенціал		
Об'єкти	Складові елементи	Ресурси
Держава	Інвестиційний	Головні засоби, запаси і ресурси предметів виробничого призначення і тривалого користування
Регіон	Інноваційний	Інформація, знання
Галузь	Природно-ресурсний	Природні ресурси
Підприємство	Трудовий	Економічно активне населення

Табл.4.1. Структура економічного потенціалу.

Україна має досить потужний економічний потенціал, проте його структура та темпи розвитку значно відстають від тих самих показників розвинених економік. Це пов'язано з дією ряду об'єктивних та суб'єктивних чинників. До об'єктивних слід віднести те, що в умовах КАС українська економіка була структурною частиною загальносоюзного потенціалу як неподільного, єдиного народногосподарського комплексу, що підпорядковувалася загальним закономірностям та принципам розвитку. До суб'єктивних слід віднести недостатню увагу держави до відновлення та нарощення економічного потенціалу національної економіки на інноваційній

основі, а також до обраного курсу трансформації планово-командної системи.

2. Характеристика складових елементів економічного потенціалу.

2.1. Природо-ресурсний потенціал представляє собою сукупність природних ресурсів, які використовуються або можуть бути використані в майбутньому для одержання сировини, палива, енергії, продовольства тощо. До природних ресурсів відносять всі види розвіданих і врахованих запасів мінеральних, земельних, лісних, водних, фауністичних ресурсів, які можуть бути використані як природні виробничі сили.

Україна має у своєму розпорядженні великий природо-сировинний потенціал. У структурі мінерально-сировинної бази переважають паливно-енергетичні ресурси, а саме: газ, вугілля, нафта. Значна частка припадає також на нерудну сировину, чорні, кольорові й рідкісні метали. Поряд з тим відчувається дефіцит у мінеральній сировині для кольорових металів.

Основною проблемою мінерально-сировинної бази, а також провідних гірничодобувних галузей промисловості є різке уповільнення темпів промислового освоєння нових родовищ. Тривалий час не освоюються виявлені великі родовища нафти і газу в шельфі Чорного і Азовського морів, золота і алмазів у Донецькій і Кіровоградській областях, інших видів мінеральної сировини. В умовах недостатньої забезпеченості потреб країни власним виробництвом свинцю і цинку залишаються неосвоєними найбільші родовища поліметалів у Донбаському регіоні. Скорочення обсягів геологорозвідувальних робіт при високій інтенсивності видобутку мінерально-сировинних ресурсів призвело до абсолютного скорочення їх розвіданих запасів. У міру вичерпання існуючих родовищ може бути втрачена одна з істотних переваг української економіки – могутній сировинний потенціал, а у промисловості може з'явитися новий обмежувач розвитку.

Гостро стоїть проблема вичерпання ресурсів. Традиційно до категорії невідновлюваних ресурсів відносять паливні й мінеральні, у яких геологічні терміни формування родовищ істотно перевищують терміни існування цивілізації. Однак віднесення водних, екологічних і лісових ресурсів до категорії відновлюваних є сьогодні також досить проблематичним, оскільки реальні темпи їх використання в багатьох випадках перевищують терміни поновлення. Із розглянутого переліку лише кліматичні, гідроенергетичні та аграрні ресурси можуть однозначно розглядатися як відновлювані, оскільки для технології їх використання, що склалася, є характерною практично повна циклічна відновлюваність.

Досить напруженою є екологічна ситуація. Три основні чинники вплинули на екологічну ситуацію: аварія на Чорнобильській АЕС (26 квітня 1986 р.), невміла меліорація земель, розвиток добувної і переробної промисловості при застарілих технологіях і, пов'язана з цим, надмірна урбанізація багатьох районів (Донбас, Придніпров'я).

На всій території України залежно від ступеня забрудненості повітря, води і землі можна виділити наступні території: екологічного лиха, надзвичайно

забруднені, дуже забруднені, забруднені, помірно забруднені і умовно чисті.

Умовно чистих територій залишилося дуже мало. До них належать майже весь північний макросхил Українських Карпат, Шацьке поозір'я, південна Волинь на межі Рівненщини і Тернопільщини, Придніпров'я на межі Черкаської і Полтавської областей, північ Сумщини і Чернігівщини, центральне Поділля і деякі ареали в гірському Криму, всього приблизно 50 тис. км², тобто 8,3% площі України.

Помірно забруднені території заходу України (без Полісся) і майже весь північний схід держави, де забруднені і дуже забруднені території украллюються в зони дії великих і середніх міст. Помірно забруднені території складають майже 150 тис. км², тобто приблизно 24% площі України. Таким чином, умовно чисті і помірно забруднені ареали складають разом трохи менше третини території країни. Решта двох третини це території забруднені, дуже забруднені, надзвичайно забруднені і зони екологічного лиха.

Дуже забруднені (117 тис. км²) і надзвичайно забруднені (61 тис. км²) території займають також майже третину площі країни (29,5 %). Виділяються чотири великі ареали цього забруднення: Полісся, середнє Придніпров'я, Донбас і Південь (окрім південного заходу Одещини і Запорізького Донецького Приазов'я), а також декілька середніх: Пн. Буковина (без гірської частини), південно-східне Поділля, південна Київщина і Черкащина, центральна Полтава. До малих ареалів цього ступеня забруднення відносяться багато центрів гірничодобувної промисловості по всій Україні.

Нарешті, до території екологічного лиха і екологічної катастрофи, яка складає 7,4 тис. км² (більш за один відсоток площі України), належать, окрім вже названої тридцятикілометрової зони Чорнобильської АЕС, також причорноморські райони інтенсивного зрошування. У останніх забрудненість вод перевищує нормативну в 5,45, а ґрунтів в 10 і більше разів. Це райони півдня Херсонської області і найбільш північної смуги Криму. Найбільші забруднювачі навколишнього середовища – об'єкти енергетики, в першу чергу ТЕС і ГЕС. Споживаючи велику кількість нафтопродуктів, газу і вугілля, вони викидають в атмосферу мільйони кубічних метрів шкідливих газів аерозолів і сажі, займають сотні гектарів землі шлаком і золою.

В багатьох містах України забруднення атмосферного повітря в декілька разів перевищує допустимий рівень. Інтенсивно забруднюються водні об'єкти промисловими стоками підприємств: нафтопродуктами, фенолами, органічними речовинами, важкими металами. На великих площах спостерігається водна і вітрова ерозія ґрунтового шару. Крім того, ґрунти забруднені пестицидами й агрохімікатами, а в ряді місць – радіонуклідами. Майже не діють обмежувальні й заборонні заходи, що мають перешкоджати заподіяння шкоди навколишньому середовищу. Кошти з державних джерел на охорону навколишнього середовища практично не виділяються.

Сучасна система природокористування повинна характеризуватися

екологізацією виробничої діяльності всіх суб'єктів господарювання і постійним відтворенням природних ресурсів.

2.2. Трудовий потенціал. Одним із найважливіших чинників економічного зростання є людський капітал і ефективність його використання. Трудовий потенціал є одним із головних складових економічного потенціалу. Саме праця об'єднує в одне ціле всі фактори виробництва: капітал, природні ресурси, інформацію. Під трудовим потенціалом розуміють сукупну здібність економічно активного населення (кількісні та якісні характеристики) забезпечити виробництво максимально можливого обсягу споживчих вартостей в конкретних соціально-економічних умовах. Кількісно трудовий потенціал визначається демографічними чинниками (природним приростом, станом здоров'я, міграційною рухомістю та ін.), потребами суспільного виробництва в робочій силі й відповідно можливостями задоволення потреби працездатного населення в робочих місцях.

Якість трудового потенціалу – поняття відносне. Воно характеризується показниками якості працездатного населення, трудових ресурсів, сукупного працівника або робочої сили. Ці якісні характеристики можуть бути розкриті за допомогою сукупності ознак: демографічних, медико-біологічних, професійно-кваліфікаційних, соціальних, психофізичних, моральних та ін.

При цьому умовами, забезпечуючими відтворення трудового потенціалу і його ефективне використання являється сукупність політичних, економічних, соціальних, природних і технологічних факторів.

Одним з основних інструментів регулювання використання трудового потенціалу є *баланс трудових ресурсів*. Його складають за даними статистичного обліку, демографічними розрахунками, даними відділів з використання трудових ресурсів в обласних адміністраціях, міських бюро з працевлаштування та інформації населення.

Чисельність населення в Україні постійно зменшується через від'ємні показники природного приросту, його механічну рухомість та інтенсивний відтік осіб молодого віку за кордон, що зумовлює деформацію вікової структури працездатних. Нерівномірне розміщення трудових ресурсів у країні, зниження абсолютних розмірів їх природного приросту в більшості адміністративних районів, низький рівень ефективності використання робочої сили в галузях матеріального виробництва зумовлюють потребу в наукових дослідженнях і практичних заходах щодо раціонального використання ресурсів живої праці не тільки в галузях, але і в окремих районах України.

У пропорційному розвитку економіки важливу роль відіграє економія не тільки затрат живої праці, а й матеріалів, сировини, енергії, а також раціональне використання виробничих фондів, раціоналізація транспортних вантажопотоків на основі науково обґрунтованого розміщення продуктивних сил. Економія затрат живої праці передбачає впровадження трудозберігаючих технологій, що дасть змогу зменшити виконання робіт вручну.

2.3. *Освітній потенціал.* Перетворення знань в головний виробничий чинник зумовило появу таких нових понять, як інтелектуальний продукт, інтелектуальна праця, інтелектуальна власність, інтелектуальний капітал. Сучасне виробництво зумовлює об'єктивну необхідність постійного підвищення якості робочої сили. Високий освітній рівень, широка загальна культура, глибока професійна підготовка і спеціальні знання, творче ставлення до праці та свідомі дисципліна перетворюються на обов'язкову умову високопродуктивної праці все більш широких верств працюючих. Зростає питома вага працівників з вищою і середньою спеціальною освітою – 90% зайнятих.

Трудовий (людський) капітал – частина працездатного населення, яка володіє високим рівнем знань і професійної кваліфікації, здатна створювати нові системи знань, техніки, технологій, форм організації праці та виробництва, неабияк впливати на технічний рівень виробництва, зростання обсягів виробництва, якості, конкурентоспроможності продукції, зниження собівартості продукції, зростання прибутків.

Головними суб'єктами формування освітнього потенціалу є середня школа, вища школа, аспірантура, докторантура і науково-дослідні інститути Національної академії наук України.

Сформована в Україні система освіти і науки потребує змін, спрямованих на встановлення відповідності підготовки фахівців та інновацій принципам ринкової економіки, тобто селективності праці і капіталу та гуманізації соціальних відносин. Проблема лише в тому, щоби створити пріоритети реорганізації освіти та фінансово-економічного механізму продуктивного й ефективного функціонування як освіти, так і науки.

2.4. *Науково-технічний потенціал* – сукупність національних ресурсів і засобів, направлених суспільством в сферу науково-технічного прогресу, а також нереалізовані результати функціонування даної сфери, здібні забезпечити більш ефективно використання сукупної суспільної праці.

Його складовими виступають:

- матеріально-технічна база науки (наукові організації, експериментальні заводи);
- наукові кадри (дослідники, експериментатори);
- фонд винаходів і відкриттів (банк наукових знань, винаходів, наукових проектів);
- організаційно-управлінська структура (система управління, фінансування, планування).

Економічна криза 90-х рр. в Україні призвела до зниження науково-технологічного потенціалу: через застарілі технології у виробництві; низький рівень впровадження НДДКР для підвищення якості продукції; надзвичайно низьку частку бюджетного фінансування НДДКР, науки, освіти, охорони здоров'я; значне відставання темпів НДДКР від країн – світових економічних лідерів; загрозу перетворення країни на „технологічний смітник“, „відпливу

умів" за кордон; забруднення навколишнього середовища, руйнування екосистеми.

Джерелами інноваційного потенціалу є інформаційні ресурси, представлені науково-технічною інформацією у вигляді результатів фундаментальних досліджень, наукових відкриттів, винаходів, наукових та дослідно-конструкторських розробок (НДДКР). *Інноваційний потенціал* країни – це здатність фундаментальної та прикладної науки забезпечити нововведенням процес оновлення продукції. Кількісну характеристику інноваційного потенціалу (В) можна виразити за допомогою відношення $V = V/N$, де В – інтенсивність освоєння створених зразків; N та V – відповідно число створених і освоєних зразків нової продукції. Показник В характеризує стан (рівень) інноваційних процесів та інноваційної діяльності у країні.

Інноваційний потенціал України – важлива складова економічного успіху. За цим індексом країна посідає 39-те місце в підрейтингу інновацій (показник характеризує рівень взаємодії науки і бізнесу та швидкість впровадження наукових розробок в економіку). Він, зокрема, визначається високим «прохідним» відсотком» абітурієнтів, які бажають здобути вищу освіту (понад 43%), а також витратами компаній на проведення НДДКР. Україна практично не має вигоди з придбання технологій за кордоном тому, що займає 97-ме місце за здатністю адаптувати нові технології через залучення прямих іноземних інвестицій. Ліцензійні угоди також не є істотним джерелом адаптації іноземних технологій.

У рейтингу нових інформаційних і телекомунікаційних технологій Україна посідає 76-те місце, тому що не використовує повною мірою ці нові інструменти зростання. Ці інструменти забезпечують істотний потенціал для зростання продуктивності економіки, їхнє використання необхідно розглядати як пріоритетне.

Основною умовою та характеристикою сучасного економічного розвитку є застосування наукових знань, до практичних завдань, або інакше кажучи, практична реалізація національного наукового потенціалу, впровадження досягнень, науки і технології в господарський обіг. У постіндустріальному світі національний науковий потенціал стає визначальною частиною національного багатства будь-якої країни.

В останні роки в Україні спостерігається стійка тенденція до скорочення асигнувань в науку – нині відповідно до законодавства України питома вага асигнувань на НДДКР має бути не більше 2,7% ВВП, що за абсолютними показниками поступається не тільки розвиненим країнам, а й країнам, що розвиваються. Основні фактори сучасного зростання реальної економіки України залишаються екстенсивними.

2.5. *Інвестиційний потенціал* представляє собою максимальну можливу здібність залучати в виробництво і ефективно використовувати інвестиційні ресурси, які є джерелом інвестиційного потенціалу, охоплюють вироблені людиною засоби виробництва, призначені для виробництва товарів та послуг.

виробничого та невиробничого призначення. До даної категорії відносять частину економічних ресурсів у вигляді виробничих і невиробничих засобів, запаси і ресурси предметів виробничого призначення (засоби праці) та предметів тривалого користування.

Інвестиції – грошові засоби, цільові банківські вклади, акції та інші цінні папери, технологи, машини, устаткування, ліцензії, у тому й товарні знаки, кредити, будь-яке інше майно чи майнові права, інтелектуальні вартості (цінності), які вкладаються для створення об'єктів виробництва для отримання доходів (прибутку) та досягнення позитивного соціального ефекту.

До складу інвестиційної сфери зараховують: капітальне виробництво, де здійснюються вкладення в основний і обіговий капітали галузей; інноваційна сфера, де реалізується науково-технічна продукція та інтелектуальний потенціал; оборот фінансового капіталу (грошового, позичкового і фінансових зобов'язань у різних формах).

Національна економіка будь-якої країни для здійснення процесу відтворення потребує відповідного рівня капіталовкладень. Розроблення інвестиційної політики значною мірою визначається макроекономічним станом національної економіки і, звичайно, обсягом вкладень, тобто інвестиційним потенціалом, що засвідчує виробнича функція: $B = aF(T_k, K)$. Кожен із параметрів функцій потребує інвестицій задля зростання обсягу національного продукту.

Сьогодні в Україні спостерігається досить низький рівень залучення в виробництво і ефективність використання інвестиційних ресурсів. Це пов'язано з економічною ситуацією, яка склалася в Україні та відсутністю чіткої інвестиційної політики як на державному рівні, так і на рівні окремих регіонів. Несприятливий інвестиційний клімат в Україні, і як наслідок – несприятлива інвестиційна привабливість, в порівнянні з іншими країнами є головною причиною дефіциту як вітчизняних, так і іноземних інвестицій. Вважається загальноприйнятим, що в Україні має місце значний вплив національного капіталу за кордон. Причини цього явища наводяться різні – від політичної нестабільності і боязні власників експропріації їх капіталу до неадекватної податкової політики держави, в тому числі, адміністративна сваволя. За цих умов члени суспільства, які мають високий доход, не хочуть його декларувати, в основному, щоб не привертати до себе увагу в суспільстві з низьким національним доходом і доходом на душу населення.

Технологічний фактор. Надзвичайно важливою є оцінка науково-технічного і технологічного потенціалу країни. Україна має високий рівень технологічного розвитку. Вона спроможна виробляти ракети і супутники, випускає найсучасніші танки і вантажні літаки, може виробляти судна, двигуни внутрішнього згорання, авто- і мототехніку, побутову техніку, машинобудівне устаткування, оптику тощо. Але відмічається посилення відставання як у напрямках технологічного розвитку, де воно відмічалось і до початку реформ (насамперед – у цивільному машинобудуванні), так і в галузях, які за своїм науково-технічним рівнем посідали

передові позиції в світі (в оборонній промисловій, в літако- і суднобудуванні та ряді інших).

Тенденція зниження власних капіталовкладень – це показник відсутності приросту нових технологій. Відомо, що за умов, коли держава і приватний сектор економіки не можуть підтримувати рівень фінансування науки й оновлення технологій, це роблять прямі іноземні інвестиції. Саме вони забезпечили високі темпи економічного зростання в нових індустріальних країнах (НІК), які ніколи не мали таких, як в Україні, рівня освіти, нагромаджених знань і технологій, – вони все імпортують через прямі іноземні інвестиції. В Україні показник інвестицій становить, за різними оцінками, 55 дол. на душу населення. За цей показник відповідає національна інвестиційна політика.

За даними експертів ЄБРР, Україна має один з найнижчих показників інвестиційного клімату серед країн СНД та ЦСЄ. Отже, падіння капіталу, ВВП, прибутків підприємств та низька активність іноземних інвестицій зумовлюють негативні тенденції в оновленні технологічного рівня. Технологічний рівень застаріває швидше, ніж впроваджуються нові технології.

2.6. Інформаційний потенціал. Інформацію завжди вважали важливою, невід'ємною складовою життя людини. З впровадженням інформаційних та телекомунікаційних технологій, перетворенням знання в рушійну силу економічного розвитку, інформація набуває нового значення, перетворюючись на економічну категорію.

Інформація – це документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що відбуваються в суспільстві, призначені для передачі в процесі комунікації; зміст повідомлення; абстрактне поняття, що свідчить про застосування інформаційного підходу (теорії інформації або теорії комунікації) для аналізу того чи іншого явища об'єктивної реальності.

Інформаційний ресурс має ряд особливостей, які відрізняють його від традиційних ресурсів, зокрема:

- інформація впливає на ефективність виробництва без фізичного збільшення традиційних ресурсів;
- інформація діє на суб'єктивний фактор виробництва – людину;
- інформація прискорює процес виробництва, за рахунок зменшення періодів виробництва та обертання.

Саме інформаційний ресурс здатен значно підвищити ефективність національної економіки, без будь-якого помітного збільшення обсягів використання інших ресурсів (праці, землі та капіталу).

Матеріальною основою інформаційного потенціалу виступає виробництво та використання відповідного технічного забезпечення.

За деякими оцінками, обсяг ринку інформаційних технологій і систем кожні п'ять років збільшується удвічі, при щорічному темпі у 10-12%. Це дає змогу створювати значну кількість нових робочих місць, збільшувати обсяги внутрішнього національного продукту.

Інформаційний потенціал – наявні обсяги інформаційних ресурсів, інформаційної техніки і технологій та інших засобів і можливостей створювати, збирати, накопичувати, обробляти та використовувати різноманітні форми інформації для задоволення інформаційних потреб суспільства.

Інформатизація суспільства відбувається на базі телекомунікацій, інформаційних комп'ютерних мереж із використанням космічних засобів зв'язку й волоконно-оптичних кабелів, факсимільних апаратів, електронної пошти.

Інформаційні технології – це сукупність методів, виробничих процесів та програмно-технічних засобів, які забезпечують збір, зберігання, обробку, передачу й використання інформації, або, іншими словами, це підсилювачі інтелектуальних можливостей людей і машин, основа розвитку продуктивних сил.

Однією з кардинальних тенденцій сучасного розвитку світової економіки є зростання рівня пріоритетності інформаційних продуктів і послуг порівняно з суто матеріальним виробництвом. За прогнозами дослідників, у перспективі до 90% працездатного населення буде пов'язано з виробництвом і виробничо-технологічним використанням інформаційних продуктів і послуг.

3. Галузева структура господарства як об'єкт економічного потенціалу. Основними галузями народного господарства є: промисловість; сільське господарство; будівництво; транспорт і зв'язок; торгівля і громадське харчування; житлово-комунальне господарство; охорона здоров'я; освіта, наука, культура; фінансування, кредит, страхування; апарат управління.

Роль кожної галузі неоднакова з точки зору прогресивного розвитку економіки на певному етапі. Сьогодні основою економічної могутності країни є новітні галузі промисловості, такі як електроніка, авіакосмічна техніка, енергетика, нафтохімія. Останнім часом на гребені науково-технічного прогресу передові позиції завойовують біоінженерія, фармацевтика, лазерна техніка і особливо інформатика.

Гранично узагальнюючи галузеву структуру народного господарства, часто розподіляють її на три блоки: сільське, лісове господарство й рибальство; промисловість; послуги. До останньої групи належать, зокрема, кредит, інформатика, торгівля, туризм, освіта тощо. Залежно від рівня розвитку країни провідним є один з цих блоків. Ще на початку ХХ століття в багатьох країнах світу переважна частина працездатного населення була зайнята в сільському господарстві. Сьогодні тільки в незначній кількості країн, найменш розвинутих, частка зайнятих у сільському господарстві перевищує 50%. Проте вона є досить значною в країнах, що розвиваються. У розвинутих країнах Європи вона не перевищує, як правило, 5%, а в США вона коливається навколо 3% .

Частка промисловості посідала провідне місце в економіці розвинутих країн наприкінці ХІХ і в першій половині ХХ століть, коли вона сягала понад 50%. Згодом вона зменшилася, але й тепер у цій групі країн вона складає 25-35%. У Китаї, а також в деяких постсоціалістичних країнах вона ще вища. У країнах, що

розвиваються (за винятком нових індустріальних країн), зайнятість в цьому блоці галузей звичайно не перевищує 10-15% .

З другої половини ХХ століття швидкими темпами розвиваються галузі, що групуються в блоці послуг. У розвинутих країнах зайнятість у сфері послуг перевищує 60%, а в деяких з них – навіть 70% (США, Канада, Австралія, Швеція, Нідерланди та ін.).

Останнім часом поширюється така схема галузевої структури: первинні, вторинні й третинні галузі. До первинного блоку (або сектора) належить сільське й лісове господарство, рибальство, видобувна промисловість. До вторинного – обробна промисловість і будівництво. Третинний блок охоплює сферу послуг. Іноді визначають ще й четвертинний – інформаційний – сектор, виокремлюючи інформаційні послуги з третього блоку.

Галузі первинного сектора домінували в економіці країн світу тривалий час. Після завершення промислової революції (кінець ХVІІІ – середина ХІХ століття) в більшості країн Європи, в США та в деяких інших країнах основу економіки вже склали галузі вторинного сектора. В ХХ столітті вторинний сектор опанував економіку всіх розвинутих країн, соціалістичних і значної кількості країн, що розвиваються. З другої половини минулого століття, як вже зазначалося, в економічно розвинутих країнах на перше місце в галузевій структурі виходить сфера послуг. Цей шлях повторюють країни, що розвиваються, але із певним запізненням порівняно з розвинутими країнами.

Згадаємо, що й соціалістичне будівництво здійснювалося під домінуючим гаслом індустріалізації. У Радянському Союзі нагальною метою ставилося наздогнати США за виробництвом сталі, електроенергії, верстатів, видобутком вугілля, нафти, газу тощо. Аналогічні цілі ставив уряд Китаю в 60-х роках відносно Великої Британії. Багато в чому ця мета була досягнута; СРСР перегнав США по виробництву сталі й видобутку палива, Китай перевищив усі показники промисловості Великої Британії. Проте цього виявилось недостатньою, щоб зрівнятися з розвинутими країнами по якісних показниках.

У 70 – 80-х роках низка країн, що розвиваються, розгорнула процес індустріалізації надзвичайно високими темпами. За короткий строк з аграрних чи аграрно-індустріальних вони перетворилися на "нові індустріальні країни" із розвинутою структурою промисловості. До цієї групи належать, зокрема, Бразилія, Мексика, Республіка Корея, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни та деякі інші.

Найрозвиненіші країни наприкінці ХХ століття перейшли до постіндустріальної стадії розвитку, коли могутність країни визначається вже не площами верстатних парків, не кількістю виплавленої сталі, а обсягом і ефективністю надання послуг, в першу чергу, інформаційних. Слід зазначити, що й аграрний потенціал, і виробничі потужності в розвинутих країнах залишаються значними. Так, США, Франція, Канада, Австралія належать до найбільших у світі виробників сільськогосподарської продукції. Проте агропромисловий комплекс не посідає провідного місця у валовому внутрішньому продукті (ВВП) цих країн. В

європейських країнах і США скорочується виробництво чорних металів; чорна металургія, як раніше легка промисловість, виробництво нескладної техніки переміщується із розвинутих країн в країни, що розвиваються.

Найбільшим виробничим потенціалом серед сфер-складових господарського комплексу в Україні характеризується промисловість, що орієнтується як на внутрішній, так і на зовнішній ринки У промисловості створюється майже половина національного доходу країни. Вона характеризується складною, розвиненою галузевою структурою, представлена потужним паливно-енергетичним і металургійним комплексом, сучасним багатогалузевим машинобудуванням, хімічною і нафтохімічною промисловістю, виробництвом будівельних матеріалів, легкою, харчовою галузями тощо.

Міжгалузевий регіональний комплекс визначають як сформоване територіальне поєднання взаємопов'язаних галузей і виробництв в економічних районах, вузлах, центрах, завдяки якому може бути забезпечений максимальний господарський ефект при найменших витратах. Визначальним у виділенні міжгалузевих комплексів на регіональному рівні є *відтворювальний підхід*. Він поєднує цільову спрямованість і технологічну послідовність переробки сировинних матеріалів. Характерними для нього є відтворювана цілісність міжгалузевих комплексів на всіх стадіях (виробництво, розподіл, обмін, споживання) та об'єднання підприємств і організацій виробничої та невиробничої сфер господарства.

Найбільш розвиненими міжгалузевими комплексами України є – паливно-енергетичний, машинобудівний, металургійний, хімічний, агропромисловий.

Галузева структура економіки України є вкрай недосконалою. Найбільш розвиненими в країні є види економічної діяльності, які належать до первинного та вторинного секторів економіки. Дуже важливо найближчим часом наростити виробництво продукції машинобудівного, хімічного, агропромислового міжгалузевих комплексів.

4. Зовнішньоекономічний потенціал.

Зовнішньоекономічний потенціал будь-якої країни характеризується двома напрямками:

по-перше, реалізацією частини валового внутрішнього продукту (*ВВП*) країни за кордоном, тобто його експортом – *E*;

по-друге, ввезенням у країну (купівля) частини валового національного продукту (*ВНП*) інших країн, тобто його імпортом – *I*.

З погляду розвитку і конкурентоспроможності національної економіки важливо розвивати насамперед її **експортний напрям**. Це свідчитиме про те, що країна займає міцні позиції на світових ринках своєю конкурентоспроможною продукцією. За даних умов і зовнішньоторговельне сальдо країни (тобто її чистий експорт *ЧЕ*) зажди буде позитивне.

$$ЧЕ = E - I.$$

Простежується роль України в системі світової торгівлі як потенційного продавця сировинної і напівфабрикатної продукції. Основними товарами, що їх Україна експортує у зарубіжні країни, залишаються сировина, напівфабрикати, матеріали і товари народного споживання. У загальному обсязі експорту його товарна структура відзначається такими параметрами: недорогоцінні метали та вироби з них – 40,9 %, мінеральні продукти (руди тощо) – 13,7 %, продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості – 8,7 %, продукти рослинного походження (зерно, олія, цукор та ін.) – 5,0, транспортні засоби та шляхове обладнання – 4,8 %. Готові вироби становлять 0,3 – 3,0 %.

Така структура експорту не сприяє переорієнтуванню на наукомісткі виробництва і продукцію соціального споживання. Україна через це втрачає можливість розвивати нові технології, виготовляти продукцію кінцевого споживання, конкурентоспроможну на споживчому ринку інших країн.

Імпортний потенціал. Практика країн показує, що жодна з них **не** може обійтися без купівлі товарів чи послуг за кордоном, тобто без їх імпорту. Проте кожна з них намагається оптимізувати свій імпорт:

по-перше, зменшувати загальний обсяг імпорту стосовно експорту загалом;

по-друге, зміщувати структуру товарного імпорту в бік ввезення сировинних чи напівфабрикатних виробів з метою їх переробки в готову продукцію та експорту готових виробів.

У товарній структурі українського імпорту переважають мінеральні продукти (нафта, газ і ін.) – 32,0 %, машини та механізми, механічне обладнання і ін. – 17,3 %, хімічна продукція – 8,6 %, полімерні матеріали та вироби з них – 5,4 %, транспортні засоби – 8,9 %, текстиль – 3,9 % та ін.

Така структура імпорту в Україну засвідчує відносно низький її експортний потенціал. Адже експортний потенціал забезпечує насамперед потенціал виробничий, його виробнича (продуктивна) функція – $B = a\Gamma(T_k, K)$, яка засвідчує, що за даних умов посилення експортного потенціалу можливе лише за рахунок інвестицій в основний потенціал, кадри та оборотний капітал.

У відносинах з державами з розвинутою ринковою економікою та з країнами, що розвиваються, Україна повинна вести пошук нових джерел критичного імпорту (найнеобхіднішого) і нових ринків збуту продукції. Пріоритет надавати тим, хто вбачає в Україні рівноправного партнера у співробітництві в галузях високої технології, хто виявляє готовність сприяти інвестиціям у пріоритетні переробні галузі промисловості, сільського господарства, соціальної інфраструктури, які допоможуть значно підвищити якість економічного потенціалу України.

ТЕМА 5 ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

1. Інституційні зміни: загальна характеристика
2. Законодавча база як чинник розвитку
3. Приватизація як чинник розвитку економіки України.

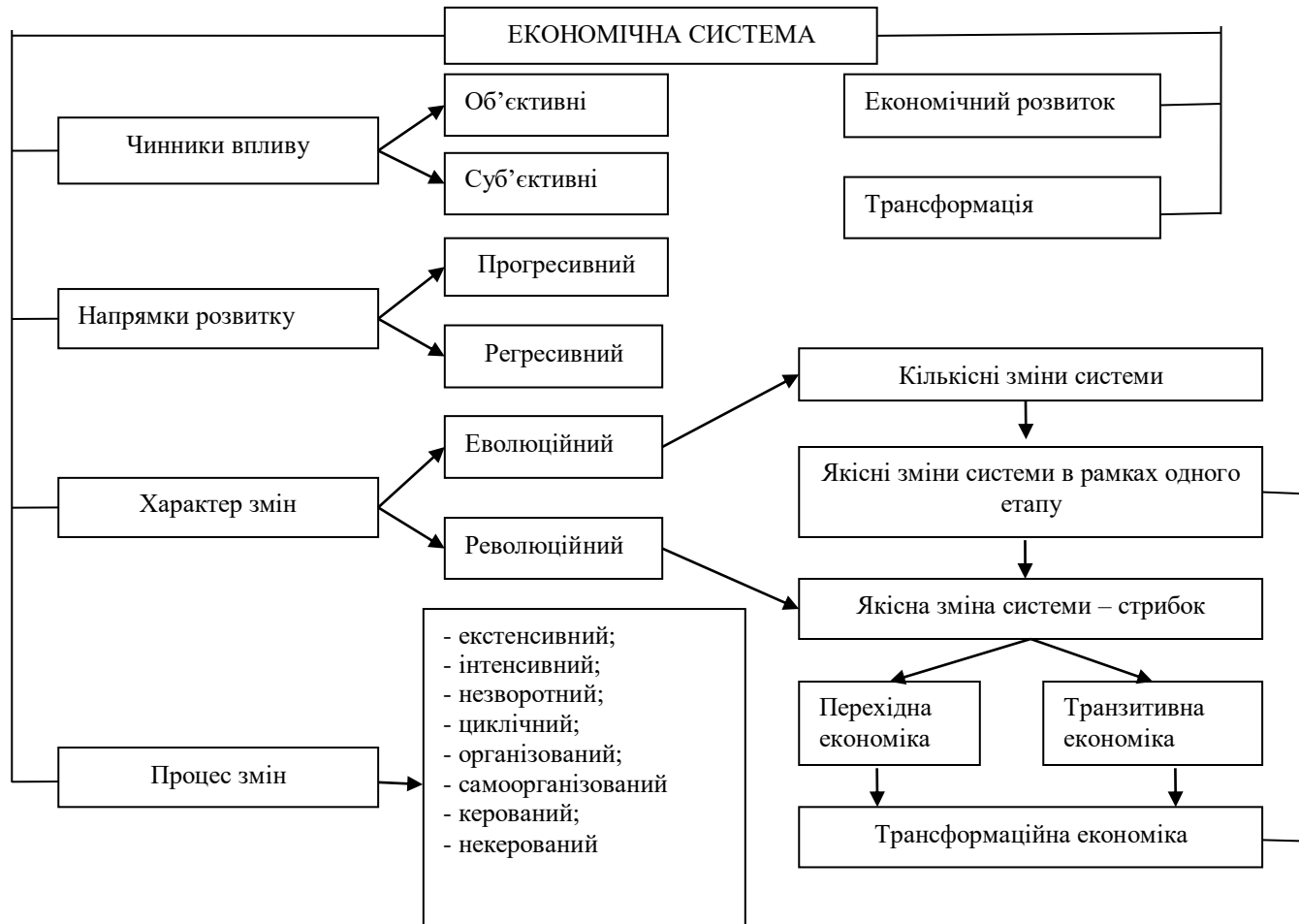

Рис 5.1. Зміни економічної системи

Значний вклад в теоретичну розробку категорії «інститути» в структурі нового інституціоналізму здійснив її провідний представник, засновник нової економічної історії Д. Норт. Він дав наступні визначення дефініції «інститути»:

- «правила гри» в суспільстві ... створені людиною обмежувальні рамки, що організують взаємовідносини між людьми»;
- «правила, механізми, що забезпечують їх виконання, і норми поведінки, які структурують повторювальні взаємодії між людьми»;
- «формальні правила, неформальні норми, а також особливості їх застосування»;

О. Уільямсон вбачає в інститутах механізм управління контрактними відносинами. Він запропонував одну із самих відомих класифікацій інститутів, що базується на принципах цілі і швидкості зміни інститутів. Він виділяє 4

інституційних рівня в відповідності з швидкістю інституціональних змін на кожному з них:

1) Найвищий рівень, де розміщуються неформальні інститути, культурні настанови, звичаї, традиції і релігійні норми, швидкість змін яких вимірюється століттями, тисячоліттями. Такі неформальні інститути – глибоко укорінені, або каркасні, створюють основу для впровадження формальних інститутів. Поява неформальних правил носить переважно спонтанний характер, інститути характеризуються високою інертністю. Крім того, спільноти, в особливості замкнені, часто активно протистоять інституційним змінам, захищаючи себе від «чужих» цінностей. Зміни на даному етапі відбуваються повільно і можуть тривати тисячоліттями, століттями. (Williamson, 2000, P. 597-598).

2) Наступний рівень представлений наявним інституційним середовищем – формальними інститутами вищого порядку, які вписані в інституційний каркас інститутів першого рівня. До них можна віднести, наприклад, закони і норми, що регулюють розподіл прав власності в суспільстві. На цьому рівні швидкість інституційних змін триває століттями, десятиліттями. (Williamson, 2000, P. 598).

3) Третій рівень містить інститути управління, або механізми регулювання. Дані інститути представляють собою набір правил, що регулюють щоденні взаємодії, в тому числі і контрактні відносини. Припускається, що механізми регулювання третього рівня повинні корегуватися з тим, щоб мінімізувати трансакційні витрати. Зміни інститутів не є масштабними, це скоріше корегування, яке займає період до декількох років.

4) Четвертий рівень належить правилам, прописаним в контрактах; до таких правил можна віднести порядок визначення ціни. Подібні норми будуть змінюватися постійно. Уільямсон вважає, що результат змін на цьому рівні може відобразитись на процесі інституційних змін самого вищого рівня в довгостроковій перспективі.

Рівень	Частота інституційних змін	Ціль, сутність
Каркасні, глибоко укорінені неформальні інститути, традиції, звичаї, релігійні правила	Тисячоліття і століття	Ціль розмита, спонтанний характер походження інститутів
Інституційне середовище, формальні правила гри, особливо стосовно прав власності, форми правління, судочинства	Століття і десятиліття	Правильне розуміння інституційного середовища
Управління через механізми регулювання. Головний процес – корегування управлінських структур в відповідності до здійснюваних трансакцій	Десятиліття і роки	Правильне розуміння структури управління. Зниження трансакційних витрат.
Правила, прописані в контрактах,	Безперервний процес	Досягнення

.	наприклад розподіл ресурсів, умови зайнятості, стимули		ефективності при виконанні контрактів
---	--	--	---------------------------------------

Табл. 5.2. Класифікація інститутів О. Уільямсона

У найбільш спрощеному вигляді процес інституціональних перетворень можна розглядати як безперервні неформальні зміни, що закріплюються потім у формальній інституціональній системі у вигляді відповідних норм поведінки і організацій, покликаних контролювати їх дотримання. Інституціональні зміни означають зміни економічного устрою сучасного суспільства, його інституціональної структури під дією значущих чинників, що нагромаджуються в процесі історичного розвитку.

Поняття інституціональних змін.

Представники традиційного інституціоналізму Т. Веблен, Дж. Коммонс, У. Мітчелл та ін., зосередили увагу на вивченні еволюційних механізмів інституційної динаміки і впливу соціокультурних норм на економічний розвиток (культурний та інституційний детермінізм, згідно якого індивід соціально та інституційно залежний). Норми і традиції в суспільстві виступають, насамперед, в якості інструментів, які спонукають суб'єктів діяти в відповідності з виробленими в суспільстві певними нормами, правилами і наданими правами. З цього випливає, що об'єктом аналізу «старих» інституціоналістів є інститути, а не людська взаємодія у просторі, з обмеженнями, що задаються інститутами.

Інституційні зміни вони характеризують як довготривалі процеси визрівання та становлення інститутів – стійких соціопсихологічних і соціоекономічних структур. Розрізняють еволюційні, кумулятивні і адаптивні зміни. Еволюційні зміни базуються на змінах в перефінансних правилах і їх поступове перетворення в правила більш високого порядку. Кумулятивні зміни визначаються ступенем розвитку інститутів і виражаються в загальних змінах функціонуючих норм, правил. Адаптивні зміни характеризують використання і адаптацію норм і правил поведінки економічних суб'єктів до існуючих умов. В процесі інституційних змін відбувається створення нових інститутів і перехід системи (трансформація) до нового стану рівноваги.

На відміну від еволюційної теорії, яка розглядає інституційні зміни через призму звичок, стереотипи поведінки, неоінституційна економіка в якості дослідження динаміки інститутів використовує концепцію трансакційних витрат (О. Вільямсон, Р. Коуз).

Вагомий внесок в розробку теорії інституційних змін внесли представники нового інституціоналізму – Д. Норт, М. Олсон, Р. Познер, О. Уільямсон, Г. Демсец, Е. Остром та ін., які зосередились на дослідженні інституціональної структури суспільства, в тому числі структурах управління державою, елементами яких є контрактна система, організації, господарські

системи. Дослідники відійшли від абстрактного розуміння поняття структури і створили концепцію структур як арен дії, які визначаються правилами і групами, які володіють різними ресурсами і орієнтовані на взаємодію.

Інституційні зміни Д. Норт трактує як *зміну набору формальних правил і неформальних обмежень, які визначають систему стимулів для економічних агентів, відмиранням старих правил і виникненням нових із відповідними механізмами їх забезпечення і дотримання та змінами структури трансакцій у рамках існуючих правил для їх учасників*. Вибір і закріплення нового формального інституту визначається поточними домінантними інтересами, розподілом «переговорної сили сторін» та інерційністю інституційного розвитку, обумовленого ідеологією, раціональними традиціями, стереотипами поведінки, домінуванням неформальних норм. Неформальні правила змінюються поступово і пов'язані з формуванням у індивідів альтернативної моделі поведінки, новим баченням вигод і витрат. У результаті при масовому поширенні та домінуванні нових правил формується новий порядок. Нова інституційна структура закріплюється шляхом відповідного перерозподілу й специфікації прав власності.

У рамках еволюційної теорії характеристики інституційних змін зводяться до п'яти тверджень:

1) постійна взаємодія інститутів і організацій в умовах рідкості економічних ресурсів, а значить, конкуренція призводить до інституційних змін;

2) конкуренція примушує організації, що прагнуть вижити інвестувати в знання і навички; види знань і навиків, набутих індивідами і їх організаціями, оформлюють сприйняття можливостей, а останні поступово змінюють інститути;

3) інституційний каркас диктує види навиків і знань, що дають змогу одержувати максимальний вигащ;

4) сприйняття можливостей виникає з ментальних моделей гравців;

5) економія від «охоплення», ефекти доповнення і взаємовплив із зовнішніми структурами інституційної матриці роблять інституційні зміни надзвичайно повільними і залежними від траєкторії розвитку.

Д. Норт виокремлює дискретні та інкрементні інституційні зміни. Дискретні інституційні зміни – це радикальні зміни, насамперед, у формальних правилах. Вони відбуваються у результаті завоювань або революцій, «...патової ситуації, яка склалась серед конкуруючих організацій, що перешкоджає можливості організації отримати вигоду від обміну» Н2010, с.98 . Такі дискретні зміни мають деякі загальні риси з переривистими еволюційними змінами (що характеризуються «точковою рівновагою»). Проте з історії відомо, що вони рідко бувають настільки революційними, як вважається. Якщо формальні правила міняються, то неформальні обмеження швидко змінюватися не можуть, оскільки спираються на укорінену культурну спадщину, стійкі

стереотипи мислення і способи дій

Сучасна теорія не відповідає на запитання, як слаборозвиненим економікам перетворитися на такі, що процвітають, але знання фундаментальних характеристик інститутів, розроблених класиками інституційно-еволюційної теорії, дає можливість зробити певні узагальнення:

– основна умова стійкого економічного розвитку – гнучка інституційна матриця, що пристосовується до технологічних і демографічних змін, що розгортаються, а також до зломів у системі. Істотною характеристикою є створення стабільного конституційного устрою, доповнюваного неформальними нормами;

– формування сучасної ринкової економіки об'єктивно передбачає створення нових інституційних утворень (асоціацій, концернів, консорціумів, корпорацій), які заповнюють «вакуум» між державними установами і ринком.

2. Законодавча база як чинник розвитку. Функціонування ринкової економіки, гру "за правилами" забезпечують закони і контроль за їхнім дотриманням. Отже, важливим моментом інституціональних перетворень є створення цілісної, внутрішньо несуперечливої системи законодавчих актів.

Становлення нової нормативної бази при системній соціально-економічній трансформації повинне передбачати коректування підходу до її аналізу в порівнянні з періодами стабільного розвитку.

По-перше, самий характер трансформаційного процесу припускає високий динамізм нормативно-правової бази. При переході до нової ринкової системи представляються природними масштабні зміни нормативних актів як за кількістю документів, що скасовуються, так і за глибиною змінюваних регулюючих норм.

По-друге, ніколи, навіть у ході революції, не відбувається радикального одномоментного скасування всієї існуючої нормативної бази. Здійснюється поетапне виведення старих нормативних актів із правового поля і заміна їх на діючі норми (недискретність інституціональних змін навіть при досить радикальних політичних трансформаціях докладно проаналізована й обґрунтована Д.Нортом).

По-третє, поступовість змін нормативної бази не означає, що всі правові акти змінюються поетапно, еволюційно – у відношенні конкретних актів можуть знадобитися швидкі комплексні міри. У першу чергу, це стосується конституційного устрою, в тому числі і тій його частині, що визначає характер економічних процесів. Звертаючись до історичного досвіду, неважко переконатися, що конституційні зміни, що відбуваються в умовах системної кризи, є результатом рішучих дій ведучої політичної сили трансформації і практично не можуть стати предметом політичної торгівлі і компромісу.

По-четверте, радикальна трансформація відбувається в умовах найгострішого протистояння могутніх соціально-політичних сил, внаслідок чого важливі закони або не приймаються, або приймаються у формі дурних

компромісів, знижуючи їхню ефективність.

По-п'яте, має місце дуже специфічна проблема стійкості правової бази. Практика показує, що нормативні акти можуть споконвічно бути дуже вразливими і незабаром скасовуються. Почасти це може бути пояснено технічними і політичними помилками, які робляться при розробці і прийнятті того чи іншого нормативного акта, простим недоліком часу для докладного розгляду документа, а також недостатнім рівнем кваліфікації.

За останні роки в створенні законодавчої бази зроблено багато: прийнята Конституція України, Закони України "Про підприємництво", "Про власність", "Про підприємство в Україні", "Про господарчі товариства" і багато інших важливих законодавчих актів, що відповідають в основному міжнародним стандартам. У той же час існує проблема завершеності правового регулювання, спостерігаються спроби підмінити одне право іншим. Актуальною є проблема співвідношення законів і підзаконних актів. При створенні комплексу законів і прийнятті підзаконних актів дуже важливо вирішити проблему їхньої гармонізації. Як показує практика, "правила гри", які взаємно виключаються та суперечать одне одному, не реалізуються. У цілому якість законодавчої бази неможна визнати задовільною, а це, безсумнівно, гальмує хід реформ.

Вимагає корінного реформування судова система України. Так само, як і багато років тому, суди, у порівнянні з такими структурами, як МВС, СБУ, прокуратура, знаходяться на нижньому ступені правоохоронної системи (нижче судів тільки адвокатура). Суди цілком залежать як від місцевих, так і центральної влад. Адже саме вони вирішують питання про фінансування судів, виплати заробітної плати і, нарешті, надання житла співробітникам. Тому на даному етапі досягнення справжньої незалежності судів і введення основ судового самоврядування забезпечило б ефективний захист прав власності, контрактів і скорочення трансакційних витрат. Надзвичайно низький рівень виконання законів. Удосконалення механізму виконання судових рішень повинне передбачати створення розгалуженої системи економічних судів, потрібний закон про судові виконавство. Влада в останні роки виявляла недостатню-волю до того, щоб домогтися поваги до закону від громадян, від самої себе, від наближених до неї. Владі не вдалося домогтися помітних успіхів у боротьбі зі злочинністю і хабарництвом. Навпаки, процес розподілу і перерозподілу державної власності, що об'єктивно йде в країні, поширення економічної волі в обстановці глибокої економічної кризи створив сприятливий ґрунт для розквіту сваволі і беззаконня, насильства і корупції. Отже, ринкова воля без державного порядку і самообмеження членів суспільства веде до дикості і хаосу.

3. Приватизація як чинник розвитку економіки України.

Важливою умовою трансформації є зміна умов (режимів) використання прав власності. Режими застосування прав власності можуть мінятися за допомогою націоналізації і приватизації. Націоналізація – інституційна зміна в

процесі якої режим приватної або комунальної власності трансформується у режим державної власності. Зворотний процес є приватизацією. Відтворення інституцій багатосуб'єктних власників відбувається через роздержавлення власності, її трансформацію у різні форми – колективну, приватну. Це сприяє розвитку різноманітних форм господарювання та відтворенню конкурентного середовища.

Приватизація державного майна – це відчуження майна, що перебуває у державній власності на користь фізичних та юридичних осіб, з метою підвищення соціально-економічної ефективності виробництва та залучення коштів на структурну перебудову економіки України (ст. 1 Закону України "Про приватизацію державного майна").

Світовий досвід свідчить, що *роздержавлення* – це загальноекономічний процес, який може відбуватися в різноманітних формах: через демонополізацію і комерціалізацію (роздержавлення в межах державної власності, що супроводжується зняттям підприємств із державного фінансування і переведенням на приватне кредитування); шляхом корпоратизації (акціонування) великих державних підприємств і трансформації державної власності у приватну зі зміною суб'єкта права власності; а також іншими шляхами і в інших формах.

Метою роздержавлення є прискорене створення потрібних для повноцінної ринкової економіки різноманітних суб'єктів підприємницької діяльності, ліквідація майнової монополії держави у підприємницьких відносинах. Роздержавлення передбачає: комерціалізацію діяльності державних підприємств (запровадження принципу самостійного господарювання) та ліквідацію директивного планування і централізованого розподілу ресурсів; демонополізацію виробництва й розвиток конкуренції; приватизацію державної власності (перехід її у приватну індивідуальну, кооперативну, колективну, акціонерну, змішану власність тощо).

Основними *пріоритетами* приватизації є підвищення ефективності виробництва та мотивації до праці, прискорення структурної перебудови і розвитку економіки України.

Способи приватизації. Так, згідно з чинним законодавством, сьогодні приватизація державного майна може здійснюватися у таких формах:

- продажу об'єктів приватизації на аукціоні, за конкурсом;
- продажу акцій (часток, паїв), що належать державі у господарських товариствах, на аукціоні, за конкурсом, на фондових біржах й іншими способами, що передбачають загальнодоступність та конкуренцію покупців;
- продажу на конкурсній основі цілісного майнового комплексу державного підприємства, що приватизується, або контрольного пакета акцій відкритого акціонерного товариства;
- викупу майна державного підприємства згідно з альтернативним планом приватизації.

- щодо об'єктів, не проданих на аукціоні, за конкурсом застосовуються неконкурентні способи продажу майна державних підприємств.

Приватизація державних (комунальних) підприємств здійснюється на основі виконання щорічної Державної програми приватизації, що визначає цілі, пріоритети та умови приватизації. Органом державної влади, який контролює приватизаційні процеси в Україні, під керівництвом якого розробляють і виконують програми приватизації, є Фонд державного майна (ФДМ) України та його регіональні відділення і представництва в районах та містах, які утворюють єдину систему державних органів приватизації. ФДМ України є головним органом, який формує і провадить державну політику у сфері приватизації, орендодавцем та продавцем державного майна. ФДМ України підпорядковується КМ України і підзвітний ВР України.

Правові, економічні та організаційні основи роздержавлення і приватизації майна державних підприємств в Україні визначено Законами України, Державною програмою приватизації, постановами та декретами Кабінету Міністрів України тощо. Як основні треба назвати Закони України «Про приватизацію майна державних підприємств» (1992 р.), «Про приватизацію невеликих державних підприємств (мала приватизація)» (1992 р.), «Про приватизаційні папери» (1992 р.), «Про особливості приватизації майна в АПК» (1996р.).

Унаслідок реформування відносин власності в Україні передбачалося, що в деяких галузях національного господарства, зокрема в легкій і харчовій промисловості, сільському господарстві, торгівлі та сфері побутового обслуговування, питома вага недержавного сектору економіки (кількісно) становитиме 95...100%. У цілому в промисловості кількість підприємств недержавного сектору має перевищувати 75% з обсягом виробленої продукції понад 50%. У таких країнах, наприклад, як США, частка державного сектору становить 10%, Германія – 20%, Франція – 40%, Швеція – 50%, Данія – 60%. Це доводить, що і державний сектор спроможний бути висококонкурентним та ефективним, якщо він функціонує за законами ринку, а не розраховує на бюджетне фінансування та різного роду пільги.

За чисельністю працюючих, часткою вартості основних фондів та обсягами виробленої продукції на недержавних промислових підприємствах України в 2000 р. досягнуто тієї «критичної маси» (понад 85 відсотків основних фондів і матеріально-технічних ресурсів, виробляється більше 50 відсотків продукції), яка тепер стає визначальною з точки зору впливу на загальний стан економіки країни.

Особливістю приватизації в Україні є доведення об'єктів до банкрутства та їх приватизація за безцінь, відсутність санації підприємства-боржника з метою підвищення привабливості державних об'єктів для потенційних власників, виникнення інституційних «пасток» – бартер, неплатежі, ухилення від сплати податків, корупція. Головне – не створено ефективного власника.

ТЕМА 6 ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНФРАСТРУКТУРИ НАЦІОНАЛЬНОГО РИНКУ

1. Сутність ринкової інфраструктури. Її елементи.
2. Товарний ринок.
3. Фондовий ринок.
4. Ринок позичкових капіталів.
4. Валютний ринок.

Ринкова інфраструктура – це система підприємств і організацій, які забезпечують рух товарів і послуг, грошей, цінних паперів, робочої сили. До таких установ належать біржі, банки, дилерські та брокерські контори, служби зайнятості, інформаційно-комерційні, оптові та постачальницько-збутові організації, пункти прокату та лізингу

Зі схеми, наведеної на рис. 6.1, можна дійти висновку, що кожний сегмент ринку має конкретну ринкову установу.

Предмети споживання можна придбати у різноманітних магазинах (продовольчих, непродовольчих, спортивних, туристичних, меблевих, господарських тощо).

Засоби виробництва (сировина, знаряддя праці) продаються на товарних біржах.

Акції, облігації, національна та іноземна валюти також мають свої ринкові установи – фондову і валютну біржі, банки.

Приміщення, житлові будинки, земля реалізуються через ріелтерські фірми, земельні аукціони.

Науково-технічні розробки, інформація продаються як безпосередньо виробниками, так і інформаційно-комерційними організаціями.

Підприємствам ринкової інфраструктури належить провідне місце в економіці розвинених країн. Це сприяє зростанню ділової активності населення, створює додаткові робочі місця, прискорює рух капіталу.

Рис. 6.1. Ринкова інфраструктура.

Одним із найважливіших елементів інфраструктури є біржі

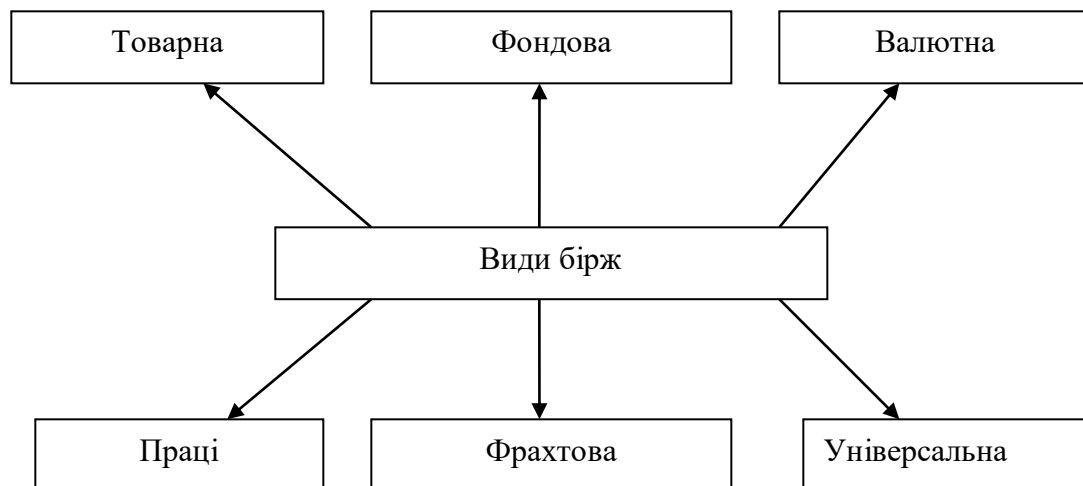
Слово «біржа» походить від латинського «бурса», що означає «гаманець», і має таку історію. Перші зібрання торговців відбувалися у місті Брюгге перед будинком, який належав купецькій сім'ї Бурса. Над дверима цього будинку було встановлено герб з зображенням трьох гаманців. Саме тому латинське слово «бурса» увійшло в наше життя як біржа.

Біржі з'явилися у XV-XVI ст. в Італії, Нідерландах, Франції. На зібраннях купців та інших причетних до торгівлі осіб велися переговори і укладалися торгові угоди. Ось чому під словом «біржа» почали розуміти зібрання комерсантів.

У Росії перша біржа з'явилася в 1703 р. в Петербурзі. У 1705 р. для неї було збудовано окреме приміщення. Майже впродовж 100 років петербурзька біржа була єдиною офіційно визнаною у Росії. Лише наприкінці першої половини XIX ст. з'являються біржі у Кременчуці (1834 р.), Одесі, Нижньому Новгороді (1848 р.), а згодом у Києві (1865 р.). В 1926 році в СРСР функціонувала 114 товарних бірж. Незважаючи на недоліки в їхній діяльності, зокрема відсутність фінансового контролю вони відіграли істотну роль у стабілізації економіки і цін. Згорання нової економічної політики спричинило ліквідацію бірж. З переходом постсоціалістичних країн до ринку біржова торгівля відроджується.

Біржа – організаційно-правова форма оптової торгівлі масовими товарами за стандартами та зразками (товарна біржа) або систематичних операцій з купівлі-продажу цінних паперів (фондова біржа), валюти (валютна біржа), робочої сили (біржа праці), угод із фрахтування (фрахтова біржа) (мал.6.2.)

Рис. 6.2. Види бірж.

Біржа праці – організація, що спеціалізується на посередництві між робітниками й підприємцями з метою купівлі-продажу робочої сили. Не усуваючи безробіття в цілому, біржі праці дозволяють упорядкувати наймання

підприємствами робочої сили й скоротити громадянам час пошуку роботи. Біржі праці можуть мати різні форми: бюро, контори, спільноти й т.п. Залежно від форм власності виділяють їх основні види: приватні, що функціонують на комерційній основі; філантропічні; суспільні й державні. Біржі праці крім працевлаштування безробітних зазвичай здійснюють послуги особам, що бажають перемістити місце роботи, вивчають попит та пропозиція робочої сили, збирають і поширюють інформацію про рівень зайнятості в розрізі професій і територій. У компетенцію біржі праці входить також професійна орієнтація молоді, направлення молодих людей на курси для придбання професій. Важливе місце займає організація перенавчання й працевлаштування інвалідів.

Фрахтова біржа – постійно діючий ринок, на якому укладаються угоди щодо фрахтування та від фрахтування суден (фрахт – вантаж, плата за перевезення вантажу водними шляхами)

Універсальна біржа – біржа, яка здійснює операції не тільки з широким асортиментом товарів, а й з валютою, цінними паперами та фрахтовими контрактами.

2. Товарний ринок.

У сучасній економічній літературі **товарна біржа** розглядається:

по-перше, як економічна категорія, що відображає складову частину ринку, специфікою якого є особлива оптова форма торгівлі товарами з певними характеристиками: масовість, стандартність, взаємозамінюваність;

по-друге, це господарське об'єднання (товариство) продавців, покупців і торговців-посередників з метою створення умов для торгівлі, полегшення, прискорення і здешевлення торговельних угод і операцій. Такі об'єднання створюються для поліпшення торгівлі, швидкого забезпечення товаровиробників необхідними товарами, прискорення обороту капіталу.

Члени біржі мають вигоду не від її функціонування, а від своєї участі в торгах. Члени товарної біржі, якими можуть бути як посередницькі (брокерські, торговельні) виробничі фірми, так і банківські установи, інвестиційні компанії, окремі громадяни, відповідно до встановлених біржових правил укладають угоди купівлі-продажу товарів за цінами, що складаються безпосередньо в ході торгівлі залежно від співвідношення попиту і пропозиції на них. Це свідчить про те, що біржа є особливим ціноутворюючим механізмом. Це одна з цілей її діяльності.

Товарна біржа – це асоціація юридичних і фізичних осіб, що здійснює оптові торговельні операції за стандартами, зразками у спеціальному місці, де ціни на товари складаються в умовах вільної конкуренції Отже, товарну біржу слід розглядати як ринок ринків. Великі біржі, на яких концентруються попит і пропозиція товарів світової торгівлі, дають можливість визначити місткість ринку і умови конкуренції, обмінятися інформацією. Біржова ціна як результат вільної конкуренції визначає напрями для інших ринків.

У країнах з розвинутою ринковою економікою товарні біржі в основному

функціонують як безприбуткові асоціації, звільнені від сплати корпоративного прибуткового податку. Головні статті їхнього доходу такі: засновницькі та пайові внески і відрахування організацій, що утворюють біржу; доходи від надання послуг членам біржі та іншим організаціям; виручка від інших надходжень.

Аналогічні цілі намагаються ставити перед собою і вітчизняні засновники бірж. Так, у ст. 1 Закону України «Про товарну біржу» зазначено, що товарна біржа не займається комерційним посередництвом і не має на меті одержання прибутку. На практиці ж біржі отримують прибутки, джерелом яких є відрахування з сум комісійної винагороди, що надходить від брокерських контор. Надходження від біржових операцій, визначені у ст. 13 згаданого Закону, є одним з джерел формування майна біржі. Як правило, відрахування на користь біржі становить 0,1-0,5 відсотка від суми укладених брокерами угод.

Управлінням, розробкою і реалізацією політики біржі займаються її керівні органи – правління або рада губернаторів. До складу такого органу входить кілька службовців біржі (наприклад, президент) і досвідчені посередники, які стають губернаторами біржі на певний строк. До керівництва біржами залучають також зовнішніх губернаторів, яких обирають або призначають з досвідчених осіб, що не зв'язані з посередницьким бізнесом.

Типи товарних бірж, їхні суб'єкти та здійснювані ними угоди

Класифікацію бірж, що функціонують у ринковій системі господарства, розглянемо за схемою, наведеною на рис. 6.3.

Рис. 6.3. Класифікація бірж

За об'єктами продажу	За суб'єктами утворення	За рівнем функціонування
Універсальні	Засновані державними установами	Національні
Спеціалізовані (широкого профілю, вузькоспеціалізовані)	Обслуговують різноманітні ринкові структури	Міжнародні

Універсальними є біржі, що торгують товарами різних груп. Наприклад, на американській біржі «Чикаго Борд оф трейд» реалізуються пшениця, кукурудза, овес, боби сої, бройлери, фанера, золото, срібло, нафта, бензин, мазут, тобто продовольчі та непродовольчі товари. Об'єктом продажу Київської універсальної товарної біржі є картопля, капуста, консервовані помідори та огірки, яловичина, свинина, худоба.

Біржі, на яких об'єктом торгівлі є окремі товари або їхні групи, називають **спеціалізованими**. У свою чергу, їх поділяють на спеціалізовані широкого профілю і вузькоспеціалізовані. Так, американська біржа «Чикаго Меркантайл Екскендж» включає в оборот сільськогосподарську продукцію (велику рогату худобу, живих свиней, бекон тощо), Нью-Йоркська – каву, какао, цукор. А біржа

«Канзас Сіті Борд оф трейд» торгує лише одним товаром – пшеницею. Саме вона є вузькоспеціалізованою.

В Україні більшість бірж є спеціалізованими широкого профілю. Серед них виділяється Укراгропромбіржа, до якої входять центральна біржова структура і кілька регіональних. Через Украгропромбіржу реалізується сільськогосподарська і промислова продукція для задоволення потреб АПК України. У перспективі передбачається проведення як національних, так і міжнародних торгів цукром, зерном, металевими виробами, сільськогосподарською технікою і транспортними засобами.

Перевагою товарних бірж, що діють в Україні та засновані державними установами (органами постачання, Міністерством сільського господарства і продовольства, іншими міністерствами та відомствами), є те, що вони мають відносно розвинену інфраструктуру. Це Українська універсальна товарна біржа і Украгропромбіржа. Біржі, створені вільними підприємцями, доступні для якомога більшої кількості різних суб'єктів.

Біржова угода – це письмово оформлений документ купівлі-продажу або поставки двох видів – з реальним товаром і строкові (рис. 3).

У першому випадку товар переходить від продавця до покупця, тобто це реальний товарооборот. Товар має знаходитись у приміщенні біржі (на її складах) або поставлений у строк 1-15 днів після укладення угоди. Такі угоди називають ще «СПОТ».

Форвардні угоди – це зобов'язання продавця здійснити постачання певної кількості товару визначеної якості у зазначений час. Такі угоди поділяють на позабіржові та біржового обороту.

Позабіржові угоди укладають для поставки товару в майбутньому без будь-якого офіційного гаранта. Інакше кажучи, форвардні контракти є іменними товарними векселями під відповідальність і забезпечення приватних осіб.

Якщо між покупцем і продавцем є біржовий посередник, тобто угода укладається на реальний товар у зазначений час через біржу, то це форвардна угода біржового обороту.

Рис. 6.4. Угоди, які укладаються на товарних біржах

Угоди товарної біржі	
З реальним товаром	Строкові
Касові, або СПОТ	Ф'ючерсна
Строкова, або форвардна	З премією (опціон)
Бартерна	
З «умовою»	

У **бартерних угодах** роль еквівалента виконують, як правило, зерно, автомобілі, ліс, цемент, м'ясопродукти, мед, картопля.

Угоди «з умовою» поширені в країнах, що переходять до ринкової

економіки. Сутність їх полягає в тому, що продаж одного товару здійснюється при одночасній купівлі іншого. Відрізняються такі угоди від бартерних тим, що здійснюються у процесі публічних торгів у операційному залі за участю маклера, обліково-розрахункову функцію виконують гроші.

Особливістю **ф'ючерських угод** є поставка товару згідно з попередньо укладеними контрактами за цінами, що складаються на ринку реального товару, або за котирувальною ціною. До строку виконання угоди біржа бере певну суму застави (депозит, маржа). Ф'ючерські угоди укладаються між продавцями і покупцями, як правило, не для продажу чи купівлі товару, а з метою страхування від можливих змін цін на нього на реальному ринку. Інакше кажучи, при строкових операціях ф'ючерського типу рух товару не є обов'язковим, оскільки це продаж прав на товар. Ставши об'єктом такої торгівлі, він може реалізуватися за різними цінами (у момент купівлі й продажу ціни на ринку реальних товарів змінилися). Якщо ціна зросла, різницю виплачує продавець, якщо ж знизилась, – покупець.

Для того щоб застрахуватися від можливих втрат внаслідок зміни цін при здійсненні контрактів з реальним товаром у біржових операціях, застосовують *хеджування* (захист). У найзагальнішому вигляді хеджування визначають як страхування ціни товару від ризику, небажаного для виробника зниження чи невігідного для споживача зростання.

Зменшенню ризику, пов'язаного з торгівлею ф'ючерськими контрактами, сприяють угоди з **премією (опціон)**, що являють собою торгівлю попередніми контрактами. Джерелом доходу для покриття фактичної ціни порівняно з ціною при укладенні опціонної угоди є премія. Вона є величиною ризику, що дає змогу покупцеві опціону завчасно знати, що він може втратити, якщо відмовиться від його купівлі.

Формування товарних бірж сприяє концентрації в певних місцях великої кількості товарів, що дає змогу через інституцію ціноутворення, якою є біржа, формувати ринок засобів виробництва.

3. Фінансовий ринок включає фондовий, грошово-кредитний (ринок позичкових капіталів), валютний ринки.

Фондовий ринок (ринок цінних паперів) – це система економічних відносин між тими, хто випускає і продає цінні папери та тими, хто купує та стає їх власниками. Ринок цінних паперів поділяється на первинний і вторинний. На *первинному ринку* розміщують знову випущені цінні папери за допомогою аукціону, відкритого продажу або індивідуально. Створювачі аукціону дають оголошення про час його проведення, обсяги випуску цінних паперів, збирають від потенційних покупців заяви на обсяг цінних паперів та умови їх розміщення.

На первинному ринку цінності емітуються, тобто випускаються в обіг і розповсюджуються серед інвесторів. В окремих випадках на біржах можуть розповсюджуватися цінні папери.

Емітентами цінних паперів можуть бути юридичні особи, держава, державні органи, органи місцевої адміністрації, підприємства, іноземні юридичні особи.

Громадяни або юридичні особи, що купують цінні папери від свого імені та за свій рахунок, є інвесторами. Ними можуть бути також іноземні громадяни та юридичні особи. Ще один учасник ринку цінних паперів – інвестиційна інституція, якій надається право юридичної особи, що дає їй можливість виконувати функції посередника (фінансового брокера), інвестиційного консультанта, інвестиційної компанії, інвестиційного фонду. Інвестиційні компанії можуть займатися організацією випуску цінних паперів та видаванням гарантій щодо розміщення їх на користь третім особам, вкладати кошти у цінні папери від свого імені та за свій рахунок, у тому числі через котування цінних паперів, за якими інвестиційна компанія зобов'язується їх продавати і купувати.

Вторинний ринок формує наступний перепродаж цінних паперів. На ньому не акумулюються нові фінансові кошти, а йде лише перерозподіл ресурсів між іншими інвесторами. В структурі вторинного ринку виділяють біржовий та позабіржовий обіг цінних паперів.

Оснoву ринку цінних паперів складає **фондова біржа** – це організаційна форма ринку, на якому здійснюється торгівля цінними паперами – акціями, облігаціями, зобов'язаннями державної скарбниці, сертифікатами, документами, пов'язаними з рухом кредитних ресурсів і валютних цінностей.

На відміну від товарних бірж, що регулюють рух товарів, фондова як різні форми його еквіваленту. Прискорення руху капіталу сприяє підвищенню ефективності економіки. Фондова біржа сприяє придбанню на певних умовах і на певний строк вільних грошей, залученню коштів за рахунок випуску і продажу акцій, облігацій і спрямування їх на технічне оновлення підприємства, його переорієнтацію на випуск продукції, яка має найвищий попит. Біржа може сприяти переливу капіталу з однієї галузі в іншу, а завдяки державному регулюванню цих процесів він може спрямовуватись у ті соціально важливі сфери, які найбільше його потребують. Як вторинний ринок цінних паперів фондова біржа сприяє здійсненню переходу фондових цінностей від одного суб'єкта до іншого.

Класифікувати біржі можна за різними критеріями. Виходячи з організаційної структури виділяють два основних типи біржі: публічно-правові і організовані у вигляді приватних компаній та асоціацій, Що мають найрізноманітніші конкретні юридичні форми (акціонерні товариства, асоціації, змішані підприємства).

Регулювання фондової біржі з боку держави у різних країнах неоднакове. У Великій Британії та США біржі самостійні в своїй Діяльності та у формах організації. Уряд формально не втручається у справи фондових бірж. Проте в США, наприклад, всі угоди, здійснені згідно з рішеннями біржі, не повинні суперечити законам країни.

Особливий вид регулювання застосовується у Швеції, де біржа є акціонерним підприємством, але 50 відсотків її капіталу належать уряду.

Залежно від структури володіння акціями розрізняють англо-американську і континентально-західноєвропейську моделі. Перша характеризується тим, що контрольні пакети акцій порівняно невеликі. Основна маса акцій вільно обертається на ринку. В другій, навпаки, на ринку обертається відносно небагато акцій. При першій моделі є реальна можливість скупити значну кількість акцій і сформувати контрольний пакет у чийхось руках. При другій моделі перехід компанії в інші руки неможливий, якщо її власник не захоче цього зробити.

Фондова біржа є некомерційною організацією, не переслідує мети одержання власного прибутку, заснована на самоокупності, не виплачує доходів від своєї діяльності своїм членам. Фінансова діяльність фондової біржі може здійснюватися за рахунок продажу акцій фондової біржі, які дають право бути її членами, регулярних (як правило, щорічних) членських внесків членів фондової біржі, біржових зборів з кожної угоди, що здійснена на фондовій біржі.

В Україні згідно з чинним законодавством створений і функціонує ринок цінних паперів – акцій, облігацій, векселів, ощадних сертифікатів тощо.

Торгівля цінними паперами на фондовому ринку України здійснюється на фондових біржах та поза фондових торговельно-інформаційних системах. Останні обслуговують торговців цінними паперами, які укладають цивільно-правові угоди щодо цінних паперів.

Фондові біржі є основними організаторами торгівлі, на яких здійснюється купівля-продаж цінних паперів, але вони функціонують відокремлено одна від одної.

На фондовому ринку цінних паперів діють такі зареєстровані біржі:

- Українська фондова біржа (УФБ);
- Київська міжнародна фондова біржа (КМФБ);
- Українська міжбанківська валютна біржа (УМВБ);
- Донецька фондова біржа (ДФБ).

На фондовому ринку України за кількістю проданих цінних паперів провідну роль відіграє УФБ.

В Україні розвивається позабіржова торгівля цінними паперами згідно з створеною у 1996 р. торговельною системою асоціації «Позабіржова фондова торговельна система» (ПФТС). Торгівля цінними паперами здійснюється через електронну торговельно-інформаційну мережу, що дає можливість обміну пропозиціями купівлі та продажу цінними паперами в режимі реального часу, виводячи на дисплей користувачів цінове та кількісне котирування цінних паперів, а також інформацію про ціну та обсяги виконаних угод. Крім того, ПФТС може надавати інформацію про деталі укладання угод не тільки учасникам, а й розрахунковим банкам, реєстраторам та іншим установам, які беруть участь в обслуговуванні торгових угод.

В Україні фондовий ринок є нерозвиненим, оскільки не відповідає світовим

стандартам та акціонерна форма власності розвинена слабо.

4. Ринок позичкового капіталу представляє собою сукупність взаємовідносин, де об'єктом угоди виступає грошовий капітал та формування попиту й пропозиції на нього. Ринок позичкового капіталу поділяється на **грошовий ринок та ринок капіталів**. Грошовий ринок пов'язаний з короткостроковими банківськими операціями терміном до одного року. Ринок капіталів обслуговує середньострокові та довгострокові операції банків. Він в свою чергу поділяється на іпотечний (операції з закладними) та фінансовий ринок (операції з цінними паперами).

Складовою грошово-кредитної системи є кредитні установи (банки, страхові товариства, ломбарди)

Закон України «Про банки і банківську діяльність» розглядає **банки** як установи, функціями яких є кредитування суб'єктів господарської діяльності та громадян за рахунок залучених коштів підприємств, установ, організацій, населення й інших кредитних ресурсів, касове та розрахункове обслуговування суб'єктів господарювання, виконання валютних та інших банківських операцій. Вони є посередниками руху позичкового капіталу, який часто зростається з промисловим, утворюючи фінансовий капітал.

За *функціями* і характером виконуваних операцій банки поділяються на емісійні, депозитні, експортні, іпотечні, ощадні.

За *формою власності* банки поділяють на державні (національні), акціонерні, приватні (індивідуальні та партнерські), кооперативні, муніципальні (комунальні), створені з участю держави, міждержавні

Є три види банківських операцій:

- активні, в яких грошовий фонд використовується з метою одержання банківського прибутку;
- пасивні, за допомогою яких акумулюються грошові кошти, які потім використовуються для активних операцій. За такими операціями банк не тільки не одержує прибутку, а навіть має платити вкладникам капіталів (відсоток на вклад);
- посередницькі (комісійні), пов'язані з використанням доручень клієнтів, за що останні мають платити особливу плату – комісійні (плата за консультації, здійснення довгострокових операцій тощо).

Діяльність банків має засновуватися на повному комерційному розрахунку і самофінансуванні. У процесі своєї діяльності вони одержують прибуток.

Ефективність кредитної системи оцінюють за розміром одержаного прибутку, своєчасним поверненням позик, досягненням загальної економічної ефективності, максимальною віддачею з кожної грошової одиниці кредитних вкладень.

Для створення банку необхідний статутний фонд. Як правило, сума залучених вкладів не повинна перевищувати розміру власних коштів.

Максимальний розмір кредиту має бути менший, ніж сума власного капіталу і залучених коштів.

Банківська система в Україні має дворівневу побудову.

Провідне місце в банківській системі належить Національному банку України (НБУ). Він покликаний провадити єдину політику в сфері грошового обігу, зміцнення національної грошової одиниці – гривні.

Національному банку України надано монопольне право на випуск грошей (емісію). Він виконує роль емісійного центру. Банк зберігає резервні фонди грошових знаків, дорогоцінні метали, у тому числі золото, валютні запаси.

Національний банк України обслуговує державний борг країни, дає дозвіл на створення (реєстрацію) комерційних банків.

У ринковій економіці банки – це комерційні підприємства, які надають своїм клієнтам фінансові послуги і отримують у певній формі плату. За всі операції (ведення рахунків клієнтів, здійснення розрахункових операцій за їхнім дорученням, фінансування капітальних вкладень, касове виконання державного бюджету, надання консультаційних послуг з відкриття рахунків, застосування правил кредитування, касове обслуговування підприємств і установ тощо) банк має отримувати відповідну плату.

Діяльність комерційних банків має деякі особливості. Ці банки можуть бути учасниками організації спільних виробничих підприємств у формі консорціумів та акціонерних товариств (акціонерні та пайові засади). Розвиток ринкових відносин розширює сферу діяльності банків. Важливе місце в їхній діяльності займають довірчі (трастові), а також лізингові та факторингові операції.

5. Валютний ринок – це складова сфери обігу національної та міжнародної економіки, в якій здійснюється торгівля національними та наднаціональними грошовими одиницями, що обслуговують міжнародний платіжний обіг.

Функції валютних ринків пов'язані із:

- забезпеченням своєчасності здійснення міжнародних розрахунків;
- страхуванням валютних ризиків;
- диверсифікацією валютних резервів банків, підприємств, держав;
- регулюванням валютних курсів.

Валютні ринки в сучасному розумінні сформувалися у ХІХ ст. Цьому сприяли: розвиток міжнародних економічних зв'язків, світової валютної системи, банківських систем, удосконалення засобів зв'язку та інформації. Суб'єктами валютного ринку виступають продавці валюти, її покупці та посередники, а саме:

1) комерційні банки, яким надано право на проведення валютних операцій, називаються уповноваженими девізними або валютними.

2) фірми, що здійснюють зовнішньоторговельні операції;

3) компанії, що здійснюють закордонне вкладання активів;

4) центральні банки – управляють валютними резервами, проводять валютні операції, впливають на рівень обмінного курсу, регулюють рівень процентних ставок по депозитам у національній валюті.

5) приватні особи – проводять широкий спектр неторговельних операцій, пов'язаних із закордонним туризмом, переказом зарплати, пенсій, гонорарів, купівлею і продажем наявної валюти;

6) валютні біржі та брокерські фірми – зводять покупців та продавців іноземної валюти і здійснюють між ними валютні операції.

Валютні ринки *класифікуються* за різними ознаками.

За *видом операцій* розрізняють світовий ринок депозитних операцій та конверсійних операцій. Залежно від терміну операції прийнято виділяти ринки спот (з поставкою валюти протягом 48 годин) та ринки термінових угод (поставка валюти на певних умовах, відмінних від спот).

За *територіальною ознакою* розрізняють світові, регіональні, національні ринки. До провідних світових ринків належать: європейський, південноамериканський, далекосхідний. У них виділяються такі міжнародні валютно-фінансові центри, як Лондон, Цюріх, Франкфурт-на-Майні, Париж, Нью-Йорк, Токіо, Сінгапур. На світових валютних ринках банки проводять операції з ключовими валютами (американський долар, євро, ієна та ін.), які широко використовуються у світовому платіжному обігу.

Валютна біржа – організаційно оформлений й регулярно функціонуючий ринок, на якому відбувається торгівля крупними партіями валют. Валютні біржі традиційно не мають самостійного місця функціонування й діють звичайно при товарних чи фондових біржах.

На сьогодні в розвинених країнах переважає пряма міжбанківська торгівля валютою, у зв'язку із чим значення валютної біржі в загальному обсязі міжнародної торгівлі валютою відносно невелике. На валютних біржах традиційно проводиться офіційна фіксація валютних курсів кілька разів протягом ділового дня; зафіксовані курси публікуються в офіційних біржових бюлетенях. Залежно від зміни валютного курсу банки можуть або пропонувати валюту до обміну, або знімати свої заявки. При рівновазі попиту та пропозиції встановлюється єдиний курс, котрий застосовується для всіх угод банку із клієнтами.

Операції з іноземною валютою на території України здійснюються відповідно до Декрету Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання та валютного контролю» та інших документів, які визначають, що учасниками валютного ринку в Україні є: Національний банк України; уповноважені комерційні банки; кредитно-фінансові установи, які отримали ліцензію НБУ на право проведення валютних операцій; юридичні особи, які уклали агентські угоди на відкриття пунктів обміну іноземних валют; кредитно-фінансові установи-нерезиденти, які одержали індивідуальні ліцензії НБУ на право проведення операцій на валютному ринку України.

ТЕМА 7. ДЕРЖАВНІСТЬ ТА ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІКОЮ

1. Сутність державного регулювання економіки.
2. Необхідність та функції державного регулювання економіки.
3. Цілі державного регулювання економіки.
4. Основні форми та методи державного регулювання.

1. Сутність державного регулювання економіки.

Державне регулювання економіки представляє собою систему типових заходів законодавчого, виконавчого, контролюючого характеру, котрі здійснюються державними закладами і суспільними організаціями в цілях стабілізації і розвитку економіки, пристосування існуючої системи до змінних умов.

Об'єкти та суб'єкти державного регулювання.

Об'єктами державного впливу на економіку являються сфери, галузі, регіони, а також ситуації, умови, процеси і відносини, котрі відбуваються в сфері суспільного відтворення, функціонування яких ринковий механізм забезпечує незадовільно або не забезпечує взагалі. Це умови соціально-економічного життя країни, де виникли або можуть виникнути труднощі, проблеми, котрі не вирішуються автоматично, в той час як зняття цих проблем необхідно для нормального функціонування економіки і підтримки соціальної стабільності.

Головні об'єкти:

- економічний цикл;
- секторальна, галузева і регіональна структура господарства(державні капіталовкладення і фінансові стимули);
- накопичення капіталу (створення умов, вплив на економічний цикл і структуру);
- регулювання зайнятості (підготовка та перепідготовка кадрів);
- грошовий обіг (боротьба з інфляцією, вплив на накопичення, ціни, соціальні відносини);
- платіжний баланс (вплив на експорт і імпорт, рух капіталу, курс валют, торгово-договірна політика, участь в міжнародній інтеграції);
- ціни (динаміка і структура цін, вплив на структуру господарства, умов капіталовкладень, стійкість національної валюти, соціальну атмосферу);
- НДДКР (розвиток і впровадження результатів в експорт товарів, капіталу, накопичених знань);
- умови конкуренції;
- соціальні відносини, включаючи відносини роботодавцями і робітниками, а також соціальне забезпечення;
- навколишнє середовище;

- зовнішньоекономічні зв'язки.

Об'єкти відрізняються в залежності від рівня задач котрі ними вирішуються:

- рівень фірми.; регіону; галузі і корпорації; сектору економіки – промисловість, будівництво, сільське господарство, інфраструктура, фінансова сфера;
- господарство в цілому – економічний цикл, грошовий обіг, зайнятість, інвестиції, НДДКР, ціни;
- глобальний – соціальні відносини, екологія;
- наднаціональний – економіко-політичні відносини з зарубіжними країнами, інтеграційні процеси.

Суб'єктами державного регулювання являються носії, виразники і виконавці господарських інтересів.

Система органів державної влади та їхні функції у сфері управління економікою України.

Для здійснення керівництва економікою країни створюють відповідні органи управління. Система органів керування народним господарством України включає підрозділи загальної і спеціальної компетенції.

Центральні органи державної влади включають:

Вищий законодавчий орган влади – Верховна Рада України

Компетенції: визначення прийняття та зміна законів, постанов, інших законодавчих актів, основ державної економічної політики, в тому числі кредитно-грошової, зовнішньоекономічної, цінової; контроль за їхнім виконанням; затвердження держбюджету тощо.

Президент – Голова держави, управляє економікою за допомогою указів, постанов, розпоряджень. Йому підпорядкований уряд – Кабінет Міністрів.

Вищий виконавчий орган влади – Кабінет Міністрів

Компетенції: управління економікою, забезпечує реалізацію законів, постанов та інших законодавчих актів. Йому підпорядковані Міністерства, державні комітети, Центральні органи виконавчої влади наділені спеціальним титулом

Органи місцевої (регіональної) влади й управління

Включають: 1. *Органи місцевого самоврядування* – Ради народних депутатів відповідного рівня.

2. Органи виконавчої влади .– держадміністрації відповідного рівня.

Компетенції:

- наділені всією повнотою державної влади на своїй території є самостійними учасниками зовнішньоекономічних зв'язків;
- здійснюють розпорядження і користування природними ресурсами;
- управляють місцевими бюджетами;

- створюють умови для виконання державних та регіональних програм.

2. Необхідність та функції державного регулювання економіки.
Необхідність державного регулювання в економіці пов'язана:

А. Наявність збоїв в функціонуванні ринкового механізму, а саме:

- довгострокова рівновага при неповній зайнятості, спираючись на яку Кейнс зробив висновок про необхідність державних заходів для забезпечення зайнятості;

- класична теорія ринку стверджує, що після любого порушення рівноваги починають діяти механізми пристосування до нових умов, в результаті чого встановлюється нова рівновага. Але в дійсності в процесі пристосування можуть встановлюватись такі співвідношення між цінами і кількістю вироблених товарів та послуг, що приводять до відтворення кризи;

- господарський ріст нерозривно пов'язаний із змінами в галузевій структурі. Коли скорочується виробництво, то відмирають старі галузі, виникають нові – носії НТП. Ринковий механізм сприяє цим змінам. Але їх здійснення може тривати довго і порушить надовго рівновагу., викликати серйозні проблеми з зайнятістю, платіжним балансом.. Без ефективної державної політики можуть виникнути кризові явища;

- одним із слабких місць механізму ринкової економіки являється забезпечення раціональних територіальних пропорцій розміщення виробництва, капіталовкладень, доходу і зайнятості.. Постійний процес концентрації виробництва, капіталу і робочої сили на невеликих територіях (розвиток господарських агломерацій) за рахунок інших районів базується в значній мірі на ринкових механізмах. В слаборозвинених регіонах гірші умови заробітку і інвестицій. Платоспроможний попит в цих регіонах скорочується, а разом з цим зменшується стимул до капіталовкладень, не дивлячись на відносно низьку заробітну плату і ціну на землю. Концентрація виробництва, послуг, капіталу і населення в міських агломераціях вигідна з приватної точки зору, але для народного господарства в цілому не завжди оправдана. Вирішення цього протиріччя без державних регулюючих заходів не можливе;

- кількісний ріст в багатьох сферах промисловості і будівництва пов'язаний з безповоротною розтратою невідтворювальних ресурсів і зростаючим навантаженням на навколишнє середовище. Ринковий механізм без середньострокового програмування не в змозі забезпечити таку переорієнтацію;

Б. Ринок не вирішує соціальних проблем.

- Необхідність ефективного задоволення потреб в суспільних благах. Це ціла категорія благ: внутрішня і зовнішня безпека, функціонування центральних муніципальних управлінських та судових органів, отримання середньої і вищої освіти, проїзд по автомобільним дорогам, мостам, тунелям. Але ці блага не мають нічого спільного з природними вільно доступними

благами. В умовах ідеального ринкового господарства вони мали б ціну, в реальних умовах їх виробляє держава і вони називаються суспільними благами.

В. Необхідність вирівнювання зовнішніх ефектів. Раціональні народногосподарські рішення повинні прийматися з врахуванням загальної користі і загальних витрат для всього народного господарства. Рішення окремих господарських суб'єктів, як правило, враховують лише внутрішні вигоди і витрати. Одною із причин, котрі обумовлюють необхідність державного регулювання являється нездібність ринкового господарства в певних ситуаціях рішати задачі розвитку економіки, та її складових: інфраструктури, реконструкції окремих галузей промисловості, забезпечення народного господарства дешевою електроенергією і сировиною, фінансування і організації в загальнодержавних масштабах науково-дослідницьких, експериментальних, дослідницько-конструкторських робіт. Рішення цих задач бере на себе державний сектор.

Основні *функції* державного регулювання економіки:

1.Цільова – полягає у визначенні цілей, пріоритетів і основних напрямків розвитку національної економіки.

2.Стимулююча передбачає формування регуляторів, здатних ефективно впливати на діяльність господарюючих суб'єктів і стимулювати економічні процеси у бажаному для суспільства напрямку.

3.Нормативна (регламентуюча) – держава за допомогою законів, законодавчих актів і нормативів встановлює певні правила діяльності для суб'єктів економіки, визначає правовий простір.

4.Коригуюча – зводиться до коригування (лат.- виправляти) розподілу ресурсів в економіці з метою розвитку прогресивних процесів, усунення негативних екстерналій і забезпечення нормальних соціально-економічних умов життя суспільства.

5.Соціальна – передбачає регулювання державою соціально-економічних відносин (наприклад, між підприємцями і робітниками), перерозподіл доходів, забезпечення соціального захисту та соціальних гарантій, збереження навколишнього середовища тощо.

6.Безпосереднє управління неринковим сектором економіки – це регулювання державного сектору економіки, створення суспільних товарів і благ.

7.Контролююча – означає державний нагляд і контроль за виконанням і дотриманням законів, нормативних актів, економічних, екологічних та соціальних стандартів.

8. Інформування господарських суб'єктів про економічну ситуацію і можливій її зміні в майбутньому при розробці прогнозів і індикативних планів як країни в цілому, так і окремих її територіальних утворень.

На сучасному етапі економічного розвитку держава перетворюється на постійно діючий чинник розвитку економіки, розширюється сфера та методи її

впливу на всі фази суспільного відтворення. При цьому вона виступає як значний власник у виробничій, кредитно-фінансовій, невиробничій сферах, тобто є впливовим економічним суб'єктом – виробником, споживачем, покупцем та продавцем, інвестором, кредитором, боржником.

3. Цілі державного регулювання економіки.

Генеральна ціль державного регулювання економіки – досягнення соціальної і економічної стабільності, зміцнення існуючого устрою, адаптація до змінних умов.

В перелік конкретних задач державного регулювання входить набір цільових установок, котрі стоять перед органами влади при регулюванні економічних відносин. До них відносять:

- економічний ріст і економічний розвиток – бажано забезпечити виробництво більшої кількості і кращої якості товарів та послуг;
- повна і ефективна зайнятість – забезпечення роботою всіх, хто бажає і може працювати;
- орієнтація на досягнення економічної ефективності – максимальна віддача при мінімальних витратах від наявних обмежених виробничих ресурсів;
- стабільний рівень цін – необхідно запобігати значного підвищення або скорочення загального рівня цін ;
- економічна свобода – управляючі підприємством, робочі і споживачі повинні мати високу долю економічної свободи в своїй діяльності;
- справедливий розподіл доходів – жоден громадянин не повинен жити в крайній злиденності, коли інші живуть в розкоші;
- економічна забезпеченість – забезпечення хронічно хворих, непрацевдатних, недієздатних, престарілих:

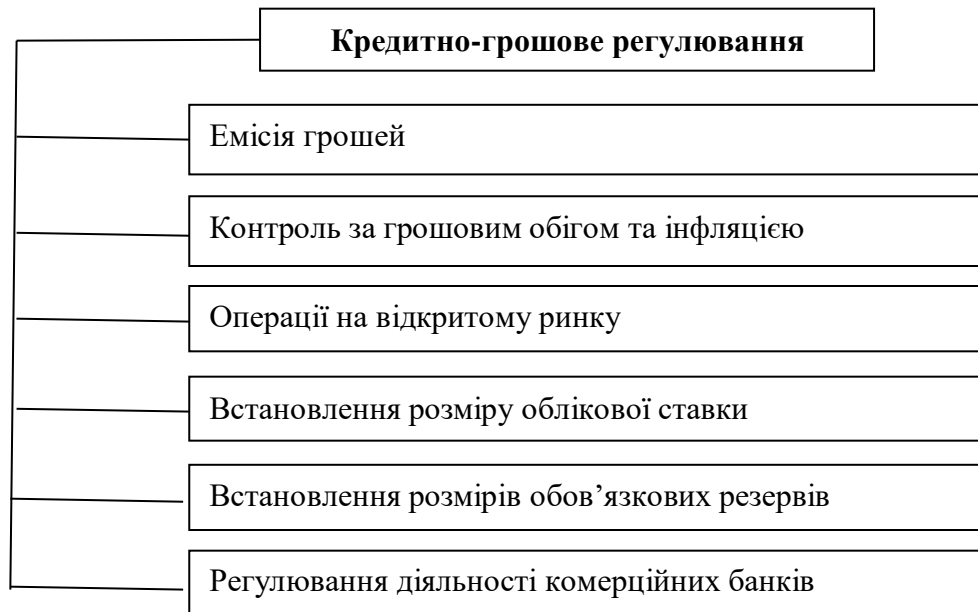
4. Основні форми впливу держави на соціально-економічний розвиток країни:

- бюджетно-податкова;
- кредитно-грошова;
- адміністративно-економічна;
- цінова.

Бюджетно-податкове регулювання пов'язане з функціонуванням державних фінансів, формуванням державного бюджету та державними витратами і спрямоване на реалізацію цілей соціально-економічного розвитку країни. Включає заходи:

- визначення джерел надходження коштів у державну казну;
- формування системи оподаткування, визначення об'єктів та рівня їх оподаткування;
- регулювання процесу формування витрат господарських суб'єктів через норми амортизації, відрахування у різні фонди;
- визначення статей державних витрат;
- регулювання дефіциту державного бюджету.

Кредитно-грошове регулювання – діяльність держави, спрямована на забезпечення економіки повноцінною і стабільною національною валютою та регулювання грошового обігу відповідно до потреб економіки. Включає заходи:

Рисунок 7. 1 – Заходи кредитно-грошового регулювання

Адміністративно-економічне регулювання передбачає заходи адміністративного та економічного характеру, спрямовані на створення умов для функціонування ринкової системи та реалізації соціальних цілей суспільства. Включає заходи:

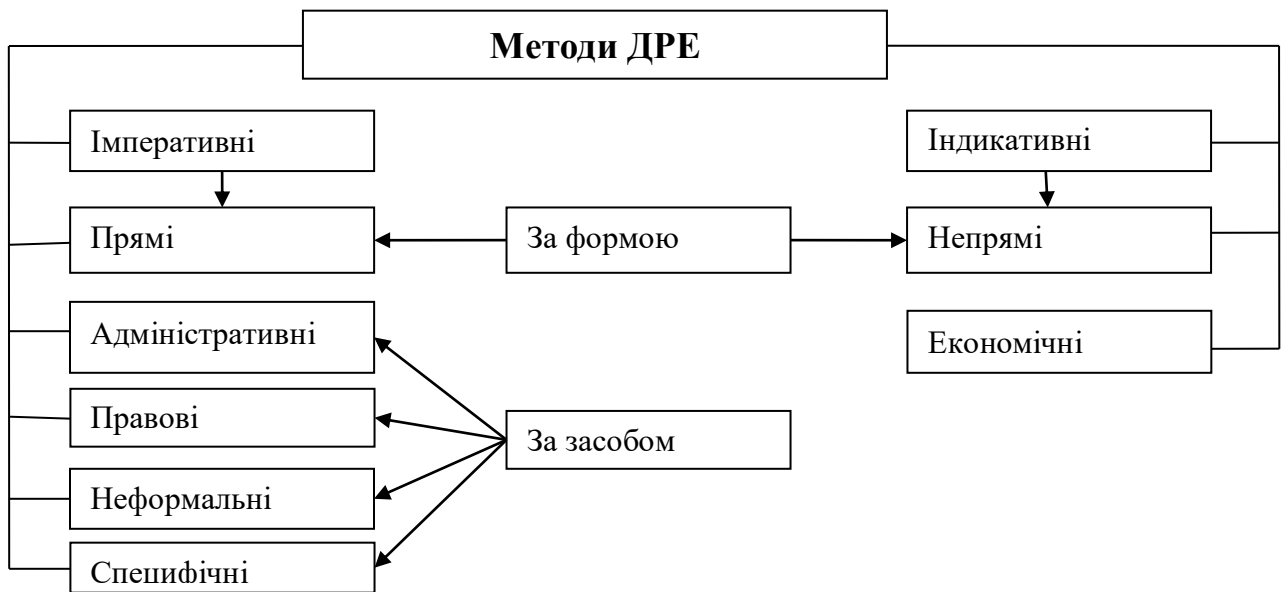
- демонополізація економіки;
- роздержавлення, приватизація;
- макроекономічне планування і регулювання;
- націоналізація (денаціоналізація);
- регламентування зовнішньоекономічної діяльності;
- встановлення фіксованих цін;
- перерозподіл амортизаційних відрахувань;
- формування системи стандартів і нормування;
- ліцензування, квотування, контингентування;
- списання кредитної та податкової заборгованості.

Цінове регулювання – вплив держави на ринкове ціноутворення за допомогою законодавчих, адміністративних чи судових заходів з метою здійснення кон'юнктурної та структурної політики, приборкання інфляції, стимулювання виробництва, його модернізації, посилення конкурентоздатності національної економіки тощо. Включає заходи:

- нагляд за цінами;
- непрямий вплив на ціни;

- державне втручання у процеси ціноутворення;
- „лідерство” у цінах;
- прямий державний вплив на ціни;
- встановлення фіксованих пільгових цін і тарифів (межі їх підвищення)

Методи ДРЕ – це сукупність засобів державного впливу на суб’єктів національної економічної системи з метою створення або забезпечення умов їхньої діяльності відповідно до економічної політики. Кожен метод знаходить свою реалізацію, застосування через сукупність відповідних інструментів (*синоніми* – регуляторів, важелів, засобів).

Рисунок. 7. 2 – Класифікація методів ДРЕ

Методи ДРЕ можна класифікувати як за *формами впливу*, так і за *засобами впливу*.

За формами впливу методи ДРЕ поділяють на *методи прямого та непрямого впливу*.

Методи прямого впливу мають безпосередній вплив на діяльність суб’єктів ЕС. Прямий регуляторний вплив здійснюється за допомогою двох типів засобів:

1) засобів адміністративно-правового характеру, які регламентують діяльність суб’єктів ЕС (наприклад, нормативно-правові акти, заборона, дозвіл, примус, ліцензії, патенти, стандарти тощо);

2) економічних регуляторів прямого впливу, які використовують для регулювання економічного зростання, структурних зрушень в економіці, суспільного сектора, виробничого та невиробничого споживання {наприклад, макроекономічні плани, цільові комплексні програми, державні замовлення, централізовано встановлені ціни, нормативи, квоти, ліміти, державні бюджетні витрати тощо).

Методи непрямого впливу регламентують поведінку суб’єктів економічної

системи не прямо, а опосередковано, через створення певних умов, які змушують, мотивують їх через економічні інтереси діяти в бажаному для держави напрямі. Інструментарій непрямих методів впливу ґрунтується на засобах грошово-кредитної, фіскальної, бюджетної, інвестиційної, амортизаційної, інноваційної та інших напрямків економічної політики і морального переконання.

За *засобами* впливу методи ДРЕ поділяють на *правові, адміністративні, організаційні, економічні*. Окреме місце серед методів ДРЕ займають соціально-психологічні (пропагандистські) методи, основані на моральному переконанні, впливі на психологію людей.

Правовими методами (засобами) є закони та інші нормативні акти, які приймаються Верховною Радою, органами виконавчої влади та Президентом.

Серед *адміністративних* методів виділяють три типи заходів:

- 1) заборона імпорту, експорту, екологічно шкідливих виробництв, будівництва тощо;
- 2) дозвіл на діяльність шляхом видачі або відмови видачі ліцензії, прийняття законів і підзаконних актів, що дозволяють або забороняють;
- 3) примус виплати мінімальної заробітної плати, використання очисних засобів, дотримання стандартів тощо).

Реалізуються адміністративні засоби через законодавчо встановлені обмеження матеріальних, речових і фінансових потоків у вигляді ліцензій, квот, конкретних державних замовлень тощо.

Організаційні методи, по суті, є специфічним елементом адміністративно-правових методів, оскільки вони реалізуються через адміністративно-правові акти і стосуються регламентації та зміни організаційного аспекту як самої господарської діяльності, так і насамперед взаємовідносин, взаємодії різних суб'єктів НЕС між собою з приводу вирішення різноманітних економічних питань і проблем (реєстрації, сплати податків, ліцензування тощо).

Економічні методи визначають, змінюють та модифікують економічні умови функціонування й обороту суспільного капіталу на всіх стадіях та рівнях його кругообігу. Серед них виділяють такі групи засобів регулювання як: грошово-кредитні; бюджетно-фінансові; державне підприємництво та державний сектор економіки; державне середньострокове загальнонаціональне господарське програмування, яке охоплює численні цілі і весь набір інструментів ДРЕ.

Конкретними інструментами, регуляторами економічних методів ДРЕ виступають податки, податкові пільги, норми і порядок нарахування амортизації, % за кредит, мито, бюджетні інвестиції, дотації, державні гарантії, державні кредити, державні контракти, норма обов'язкових резервів, облікова ставка, операції з державними облігаціями внутрішньої позики, приватизація як економічний інструмент тощо.

Адміністративно-правові методи регламентують і суттєво обмежують

свободу економічного вибору, а то й узагалі зводять її до нуля.

Розмежування методів ДРЕ на економічні, адміністративні, правові й організаційні є досить умовне. Будь-який економічний регулятор містить елемент адміністрування хоча б тому, що контролюється тією чи іншою державною адміністративною службою. Водночас кожен адміністративно-правовий та організаційний регулятори містять у собі щось економічне. Мається на увазі, що він не безпосередньо, через зміну умов господарювання впливає на поведінку суб'єктів господарської системи (тобто створює певні економічні, мотиваційні режими).

Одним з особливих, специфічних засобів ДРЕ є *моральне переконання*. Цей спосіб ДРЕ базується на авторитеті уряду. Держава використовує цей засіб для пояснення цілей ДРЕ і закликає підпорядковуватися їм у поєднанні з адміністративними та господарськими заходами. Своєрідними заходами переконання є публікація програм дій уряду, державних середньострокових загальнонаціональних програм, заклики до населення та до окремих соціальних груп.

ТЕМА 8. ДЕМОКРАТІЯ, ЕКОНОМІЧНА СВОБОДА ТА ЕКОНОМІЧНИЙ ПОРЯДОК.

1. Сутність та принципи демократії.
2. Розвиток демократії в Україні.
3. Економічна свобода
4. Економічний порядок як система узгоджених інтересів

1. Сутність та принципи демократії. “Демократія” перекладається з давньогрецької як “народовладдя”; *форма будови будь-якої організації, заснованої на рівноправній участі її членів в управлінні і прийнятті в ній рішень за більшістю.*

Поняття демократії як народовладдя є нормативними, оскільки базуються на нормативному підході до цього феномену. Демократія характеризується в цьому випадку як ідеал, заснований на таких цінностях, як свобода, рівність, повага людської гідності, солідарність. В першу чергу тільки своєму ціннісному змісту демократія зобов'язана такою популярністю в сучасному світі.

Характерні риси демократії як форми державного правління:

1. Юридичне визначення і інституційне вираження суверенітету, верховної влади народу.
2. Періодична виборність основних органів держави.
3. Рівність прав громадян на участь в управлінні державою.
4. Прийняття рішень за більшістю і підкорення меншості більшості при їх здійсненні.

Ці вимоги є мінімальними умовами, які дозволяють говорити про наявність демократії в тій чи іншій країні.

Однак реальні політичні системи, засновані на загальних принципах демократії, вельми значно відрізняються одна від одної. Реальні моделі демократії діляться на: **індивідуалістичні** – джерелом влади вважається особа; **плюралістичні** – група; **колективістські** – весь народ (нація, клас). Суверенітет народу – найважливіша конституційна ознака демократії, яка служить підставою її оцінки не тільки з точки зору розуміння самого цього суб'єкту, але також за формою здійснення ним влади.

В залежності від того, як народ приймає участь в управлінні, хто і як безпосередньо виконує владні функції, демократія ділиться на пряму, плебісцитну і представницьку (колективну).

В *прямих формах* народовладдя громадяни самі безпосередньо приймають участь в підготовці, обговоренні і прийнятті рішень.

При *плебісцитній демократії* можливості політичного впливу громадян порівняно з прямою демократією обмежені. Їм надається право за допомогою голосування ухвалити той чи інший проект закону чи іншого рішення, яке звичайно готується президентом, урядом, партією або ініціативною групою. Можливості впливу основної маси населення у підготовці таких проектів дуже невеликі.

Ведучою у сучасних державних формах політичного устрою є *представницька демократія*, за якої громадяни здійснюють вибір в органи влади своїх представників, які будуть виражати їх інтереси, приймати закони і віддавати розпорядження.

В залежності від характеру рівності, яку забезпечує держава, демократія ділиться на **політичну**, яка передбачає лише формальну рівність, рівність прав, і **соціальну**, яка заснована на рівності фактичних можливостей участі громадян в управлінні державою.

Важливі відмінні якості різноманітних демократій дозволяють виявити аналіз **четвертої** загальної ознаки демократії – підкорення меншості більшості при прийнятті і здійсненні рішень. Таке підкорення може не мати меж і розповсюджуватись на будь-які сторони діяльності людини. В цьому випадку має місце **деспотична** демократія. Вона представляє собою абсолютну, нічим і ніким не обмежену владу більшості, пов'язану з настроєм мас і свавіллям. Якщо ж влада більшості потребує повного підкорення особистості і прямує до встановлення над нею постійного загального контролю, то демократія стає **тоталітарною**.

Антиподом таких форм управління є **конституційна** демократія. Вона ставить владу більшості у визначені границі, обмежує її повноваження і функції за допомогою конституції і розподілу влади і забезпечує тим самим автономію і свободу меншості, в тому числі і окремій особі.

В цілому ж **реально існуюча демократія** – це пріоритетна репрезентативна плюралістична демократія, яка базується на ліберальних цінностях і яка враховує в більшій чи меншій степені деякі християнські і

соціалістичні ідеї.

2. Розвиток демократії в Україні.

Україна вже досить довго перетерплює суперечливі і складні трансформаційні зміни. З погляду теорії перехідних процесів – транзитології – Україні, для того щоб успішно завершити демократичні перетворення, необхідно від перехідного етапу до демократії перейти до етапу її консолідації. Після встановлення визначеного типу демократії і конституційного закріплення її основних інститутів і принципів, демократичний режим у нашій країні повинен зміцнитися настільки, щоб не тільки забезпечити своє виживання, але і придбати здатність активного опору можливим кризовим явищам.

З одного боку, можна з впевненістю констатувати факт побудови в Україні демократії визначеного типу. За шістнадцять років незалежного розвитку наша країна пройшла ряд важливих кроків на цьому шляху: у нас є необхідні для функціонування демократії політичні інститути, прийнята демократична Конституція, регулярно проводяться парламентські і президентські вибори, Україна стала членом міжнародного демократичного співтовариства. Але, з іншого боку, відсутня стабільність інститутів демократії.

Для консолідації демократичного режиму життєво важливо, щоб демократія стала єдиним правилом гри. Це стає можливим, *по-перше*, коли жодна з політично значимих груп не намагається скинути демократичний режим; *по-друге*, коли всі учасники політичного процесу розуміють, що внутрішні конфлікти можуть бути вирішені тільки відповідно до встановлених норм, а їхнє порушення є неефективним і буде занадто дорого коштувати. Консолідуючи, демократія повинна глибоко укорінитися в політичних інститутах, громадському житті і суспільній свідомості.

Рейтинг верховенства права в нашій країні залишається стабільним з 1999 р., але знаходиться на досить небезпечному для країни. У ряді досліджень Україну відносять до категорії країн з чітко вираженою тенденцією безперервного погіршення показників демократизації і навіть говорять про "ерозію волі в Україні". У той же час, у країні поліпшуються показники економічної лібералізації.

В даний час, у світовому демократичному співтоваристві вже досягнута згода щодо тих мінімальних вимог, дотримання яких дозволяє тому чи іншому політичному курсу іменуватися "демократичним". Прагнучи максимально конкретизувати поняття сучасної демократії, Р. Даль поповнив «демократичний мінімум» рядом вимог:

- 1) контроль обраних представників за урядовими рішеннями;
- 2) проведення чесних, що виключають усякий примус, виборів;
- 3) забезпечення права громадян виражати свої погляди по всьому спектрі політичних проблем;
- 4) гарантування права громадян на пошук альтернативної інформації, джерела якої захищені законом;

5) право громадян виражати свою думку, не побоюючись переслідування по політичних мотивах;

б) право громадян створювати відносно незалежні асоціації й організації, включаючи політичні партії й угруповання за інтересами.

Таким чином, *демократична політична система* розглядається зараз як режим, що дає громадянам можливість регулярної і конституційної зміни уряду, якщо вони вирішать це зробити достатньою більшістю і на основі інформації, отриманої з альтернативних джерел.

В Україні зроблено досить багато серйозних кроків до народовладдя – створено інститути демократичної влади, конституційно закріплений поділ влади, юридично закріплені права і волі громадян, уведена багатопартійність, розвивається цивільне суспільство.

Для поточного політичного режиму, існуючому на даний момент в Україні, характерні такі ознаки, як:

1. Політичний плюралізм в країні склався і виражається в існуванні різних політичних поглядів і концепцій.

2. Основними політичними суб'єктами є фінансово-промислові групи (через технологічні партії), нова бюрократія й ідеологічні партії.

3. Існує реальна конкуренція між суб'єктами політики, як на базі економічних, так і політичних інтересів;

4. Інтереси виборців мало забезпечуються всіма представленими політичними силами.

5. Відсутній чи погано функціонує механізм відповідальності політичних сил перед виборцями.

Аналіз за заданими параметрами дає можливість оцінити існуючу модель як перехідну від змагальної олігархії до поліархії. До такого висновку підштовхує характер учасників політичних процесів, їхнє поведіння, оцінка механізмів прийняття державних рішень і сутності виборчого процесу. Як позитивні фактори, що говорять про можливість переходу до поліархичної моделі, бачаться – висока електоральна активність населення і ріст цивільної самосвідомості виборців.

У випадку, якщо ведучі політичні гравці усвідомлюють необхідність підвищення рівня відповідальності перед виборцем і своєю прямою залежністю від підтримки громадян, перехід до більш демократичного режиму може відбутися досить швидко.

3. Економічна свобода.

Однією з головних макроекономічних цілей розвитку є **економічна свобода** – управляючі підприємством, робочі і споживачі повинні мати високу долю економічної свободи в своїй діяльності.

Теорія національної економіки вчить, що в основі формування господарства країни є вимоги дії таких об'єктивних законів:

- господарської збалансованості: $QP=MV$,

де Q – фізична кількість товарів, робіт і послуг; P – ціна одиниці товару, робіт і послуг; M – маса грошей, необхідна для оцінювання вартості створених товарів, робіт і послуг; V – коефіцієнт оборотності маси грошей;

- товарообміну: $Q = V(M/P)$;
- товаровиробництва: $QP = O + T + ВП$,

де O – проміжне споживання (матеріальні затрати на виробництво продукту); T – вартість вкладеної праці в доданій вартості ($T + ВП$); $ВП$ – частка валового продукту в доданій вартості.

Рівняння господарської збалансованості $QP = MV$ (або рівняння ринку), де QP – національна пропозиція, MV – національний попит, засвідчує, що головними суб'єктами ринку є продавець (виробник) товарів, робіт і послуг та покупець (споживач) тих самих товарів, робіт і послуг. Їхня поведінка на ринку зумовлена вимогами дії закону рівноваги та збалансованості. Власне названий закон визначає їх поведінку так, щоб між їхніми інтересами існувала рівновага. Відповідно закон визначає їх спосіб економічного мислення і економічної дії, тобто певну свободу дії за тих чи інших обставин і стану економіки загалом. Тому економічну свободу треба розуміти з погляду інтересів двох суб'єктів ринку:

- *економічна свобода виробника (продавця): характеризує вільний вибір виробника організувати той вид діяльності, випускати той вид продукції і в такій кількості, які забезпечують йому визначений ним його економічний інтерес, тобто доходи, соціальний статус та ін.;*

- *економічна свобода споживача (покупця): характеризує вільний вибір місця праці, набуття професії і підвищення рівня кваліфікації, на що витратити свої доходи, який товар і на якому ринку йому купувати, скільки і чого споживати, як використовувати свій вільний час та ін.*

Усе це свідчить про те, що економічна свобода суб'єктів ринку – явище об'єктивне настільки, наскільки об'єктивний закон господарської рівноваги і збалансованості. Закон передбачає насамперед саморегулювання економічної поведінки суб'єктів ринку. Споживач виявляє потреби і бажання знайти необхідні речі, які здатні задовольнити його потребу. Виробник виявляє попит споживача і намагається задовольнити його запити. Отже, економічна свобода споживача та економічна свобода виробника поєднуються через реалізацію кожного його інтересів.

Економічною основою економічної свободи суб'єктів ринку є головне економічне відношення – відношення власності на засоби виробництва (капітал) та результати праці (продукт). Питання очевидно, полягає у тому, щоб створити правовий та економічний механізм становлення свободи, тобто механізм привласнення капіталу і створеного продукту, за якого інтереси виробника і споживання, підприємства і найманої праці збігалися. Практика показує, що становлення економічної свободи – це досить складний та історично

тривалий процес.

Етапи становлення економічної свободи.

Етап поляризації капіталу. Історично відбувається переходом від рабовласницького до феодального способу мислення та виробництва і розвитку процесу так званого первісного нагромадження капіталу. Усвідомлення власності і нагромадження капіталу окремими групами людей вступає у суперечність із необхідністю розподілу свободи між учасниками виробництва і споживання. Таке нагромадження означало відокремлення значної частини дрібних виробництв і споживачів від капіталу (засобів виробництва) і перетворення їх на юридично вільних, але економічно залежних найманих працівників, з одного боку, і зосередження засобів виробництва, інших видів багатства в руках незначної меншості – з другого.

В Україні процес первісного нагромадження капіталу швидкими темпами здійснювався після скасування кріпосного права. Не оминув цей процес Україну після проголошення *Акту незалежності* в 1991 році. Він набув не лише тіншового, а й кримінального характеру. Наслідком цього процесу стали планово-номенклатурна приватизація, масове безробіття, знецінення трудових заощаджень населення, масове розкрадання бюджету, державної власності, тотальна корумпованість державних чиновників усіх рівнів влади тощо. Звісно, що говорити про становлення економічної свободи для більшості суб'єктів ринку практично неможливо.

Етап становлення механізму саморегулювання. Нагромадження капіталу окремими групами і кланами змусило їх формувати систему відносин, в якій кожен з них міг відносно вільно використовувати свій капітал у виробництві та збільшувати його обсяги. Появляється відносно нове економічне явище – конкуренція, тобто встановлення рівних можливостей власників капіталу діяти на ринках. Це призводить до обмеження абсолютної виробничої ініціативи одних власників стосовно інших, становлення певного рівня економічної свободи для кожного. Появляються ознаки економічного змагання між виробниками на ринках, кожен сам регулює свою поведінку на ринку, маючи на меті зміцнити свої позиції на ньому. Таким чином формується механізм саморегулювання економіки, який реалізується передусім через внутрішньогалузевий і міжгалузевий види конкуренції.

Етап деполяризації капіталу. Практика показала, що надмірна поляризація капіталу викликає декілька проблем:

по-перше, зниження зацікавленості найманих працівників до продуктивної й ефективної праці;

по-друге, загострення соціальної нерівності між власниками капіталу та найманою працею, яка не володіла капіталом і почувалася обділеною.

Це було своєрідним натяком на відсутність економічної свободи в найманих працівників і можливостей ними розв'язувати свої соціальні проблеми за їхніми потребами. Треба було розв'язувати ці гострі проблеми якнайскоріше. І

таке рішення прийнято у формі "овласнення найманої праці». Тобто зрозуміли, що треба поділитися економічною свободою через поділ частини привласненого капіталу між найманими працівниками.

Процес "овласнення найманої праці» відбувається просто: продажем частини капіталу власників найманим працівникам у формі купівлі ними акцій вартості частини реалізованого капіталу власника. Таким чином наймані працівники отримували частину капіталу у свою власність, а з ним певну економічну свободу та партнерську співпрацю з іншими власниками капіталів.

Етап свободи руху праці, капіталу, товару. Деполяризація капіталу і часткове "овласнення найманої праці" зняло частково соціальну напруженість і зблизило позиції та інтереси всіх учасників виробничо-фінансових об'єднань. Це дало імпульс до посилення процесу капіталізації виробництва, здійснення інноваційних капіталовкладень, підвищення продуктивної та ефективної функцій праці і капіталу загалом. Виробництво і споживання набували природної рівноваги та збалансованості, економічну свободу отримували як конкретні виробники, так і споживачі. Економічна свобода всіх суб'єктів ринку набуває високого рівня, що потребувало, своєю чергою, ліквідації бар'єрів для її просторового поширення. Обґрунтовується і запускаються в обіг правові, економічні, фінансові норми відносин з приводу лібералізації руху праці, капіталу, товарів, робіт і послуг не лише між корпораціями однієї країни, а й між корпораціями різних країн. Наслідком економічної свободи стали прозорі економічно, інвестиційно та фінансово інтеграційні процеси в Європі, Північній Америці та інших регіонах світу.

За оцінками експертів, ступінь адміністративної зарегульованості економіки України дуже високий. Це показник *ступеня економічної свободи*, за яким Україна серед країн ЦСЄ та СНД перебуває на одному із останніх місць.

4. Економічний порядок як система узгоджених інтересів

Поняття "економічний порядок" асоціюється з прозорим і зрозумілим для усіх суб'єктів ринку рухом потоків грошей, товарів, робіт і послуг, праці, капіталів. Одним з інтригуючих питань економічної системи є привласнення створеного продукту, капіталу та інших ресурсів. Саме відносини з приводу привласнення ресурсів визначають рівень економічного порядку (безладу) у будь-якій господарській системі. Тому прагнення до економічного порядку є зрозуміле настільки, наскільки воно є очевидним. За високим рівнем економічного порядку спостерігається продуктивний рух ресурсів, практично відсутні такі негативні тенденції, як корупція, організована злочинність, розкрадання бюджетних коштів та багато інших.

Економічний порядок повинен ґрунтуватися:

по-перше, на встановленні національно-суспільної самоорганізації задля ефективності економіки;

по-друге, на узгодженні інтересів суб'єктів економіки з приводу привласнення капіталу та інших ресурсів.

Сутність національно-суспільної організації. Високопродуктивна й ефективна ринкова економіка ґрунтується на національній самоорганізації суспільства – конституційно і державно самоорганізована спільнота на основі єдиної національно-демократичної ідеології титульної нації і національних меншин, самодостатньої соціально орієнтованої економічної системи, сповідування принципів загальнолюдських вартостей, добробуту і захисту громадян.

Національна самоорганізація суспільства можлива лише в разі усвідомлення громадянами її необхідності для створення продуктивної та ефективної економічної системи. Будь-яка самоорганізація, зокрема національно-державна, потребує відповідних матеріальних і фінансових ресурсів, що створюються у системі виробництва, фінансів, обігу. Між національною самоорганізацією суспільства й ефективністю економіки існує тісний взаємозв'язок: чим вищий рівень національно-демократичного й економічного мислення, національно-ідеологічної єдності людей, дотримання положень конституції і законів країни, правил економічних і зовнішньоекономічних відносин, тим вищий рівень продуктивності національного капіталу та ефективності виробництва національного продукту. Очевидним є той факт, що без національно самоорганізованого суспільства не може бути ефективної економіки, так само як без ефективної економіки – незалежного національно організованого суспільства. Про це свідчить історичний досвід країн з ринковою економікою. Вони розвинули теорію і практику самоорганізації національно-державних систем і систем ринкової економіки: у національно-державній самоорганізації найважливішим є високий рівень національно-ідеологічної єдності, а в ринковій економіці – найменш можливі виробничі витрати на створення національного продукту.

Забезпечення ефективності економіки є головним завданням уряду країни. Ефективна економіка перебуває на такому високому рівні, за якого неможливим є подальше підвищення добробуту всіх жителів країни одночасно. Допомога одній соціальній групі можлива за рахунок іншої. Неefективна економіка має стільки "баласту", тобто факторів зниження ефективності, що, позбувшись його, можна підвищити рівень життя суспільства.

Кожен елемент ринкової системи відіграє певну роль у підвищенні економічної ефективності. Найважливішим є *економічна свобода*. Якщо держава встановлює обсяги виробництва адміністративно, як за централізованого планування, баласт досягає значних обсягів, оскільки держава змушує підприємства випускати нікому не потрібну продукцію. Дія такого елемента, як *право власності*, спонукає підприємства до пошуку нових ринків збуту і зведення до мінімуму виробничих витрат. *Ринкова конкуренція* запобігає штучному товарному дефіциту, який створюють монополії задля отримання надприбутків. Завдяки *ринковим інститутам* підприємства мають змогу торгувати між собою, забезпечуючи потреби виробництва. *Жорсткі бюджетні*

обмеження сприяють тому, що підприємства не сподіваються на допомогу уряду для відшкодування своїх збитків і концентрують зусилля на задоволенні потреб клієнтів, а отже, отриманні відповідних прибутків. *Передбачувана державна політика* уможлиблює здійснення довгострокового планування виробництва і капітальних вкладень.

Для акцентування на значенні національної самоорганізації суспільства в підвищенні економічної ефективності виокремлюють **два її види**. *Перший* з них пов'язаний зі способами розподілу національних ресурсів. *Другий* – з використанням ресурсів у кожній конкретній економічній сфері. В ринковій економіці розподіл ресурсів підпорядковується рухові ринкових цін, що сприяє підвищенню економічної ефективності. У плановій економіці таких рушійних сил не існує: ціни довільно встановлюють чиновники незалежно від ринкового попиту, державні підприємства не націлені на прибуток, позаяк за будь-яких обставин вони отримують державні субсидії; матеріали для розширення виробництва не завжди доступні, тому що ринку цих товарів як такого не існує.

Узгодження інтересів суб'єктів національної і регіональної економіки.

Практика переходу до ринку показує, що існують суперечності економічних інтересів різних суб'єктів національної економічної системи, які виникають через відносини власності на капітал. В організаційно-правовому аспекті суспільно необхідний напрям розвитку відносин власності повинен забезпечити вирішення двох важливих завдань:

- *по-перше*, узгодження економічних інтересів суб'єктів національного і регіонального виробництва;
- *по-друге*, формування національного єдиного господарського комплексу, достатнього для проведення усіма суб'єктами виробництва, зокрема регіоном, самостійної економічної і соціальної політики.

Звісно, що така політика повинна органічно поєднувати регіональні економічні й соціальні інтереси із загальнонаціональними інтересами України як єдиної держави. Йдеться про створення умов ефективності функціонування регіонального капіталу, створення такого обсягу і структури регіонального продукту, за яких можна задовольнити потреби регіону й інтереси держави. Тобто йдеться про створення економічно сильного регіону, без яких не може бути сильною національна економічна система і держава загалом. Регіони не повинні бути дотаційними всі чи навіть половина. Держава не повинна концентрувати у своїх руках весь національний дохід і розподіляти між регіонами, котрі повинні бути економічно і соціально самостійними, або близькими до самостійності та виділяти ресурси державі для виконання нею загальнонаціональних функцій, у тому числі при потребі окремих регіонів і їх економічної та соціальної підтримки.

Теорія економічної самостійності регіональної господарської системи обґрунтовує необхідність першочергового упорядкування відносин власності на капітал: людський, основний і обіговий. річ у тому, що з капіталом якнайтісніше

пов'язана ефективність його використання, оскільки капіталу характерна властивість самозростання. При тому слід зауважити, що власність на капітал є найважливішим чинником господарського системотворення на всіх рівнях: підприємства, галузі, регіону, країни загалом. Якщо в регіоні помітні тенденції зниження ефективності економіки, то це є результатом певних деформацій у системі відносин власності на капітал і управління. Причому ці деформації пов'язані передусім із суб'єктивним чинником, з неупорядкованістю відносин власності на виробничий капітал і на привласнення результатів виробництва.

ТЕМА 9. СТРУКТУРНА ПЕРЕБУДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

1. Структура економіки як об'єкт дослідження.
2. Трансформація галузевої структури.
3. Державне регулювання структурних зрушень в економіці.

1. Структура економіки як об'єкт дослідження. Національна економіка як відкритий системний об'єкт дослідження має певну структуру, тобто представляє собою складну сукупність елементів або підсистем, якій притаманні ознаки цілісності та взаємозв'язків між ними.

Співвідношення, які відбивають взаємозв'язки та взаємозалежності між окремими частинами економіки в процесі її розвитку, характеризуються поняттям **структури економіки**.

У залежності від напряму аналізу економічних явищ та процесів розрізняють наступні *макроструктурні типи економіки*: відтворювальна, територіальна(регіональна), соціально-економічна, технологічна, зовнішньоекономічна, галузева. Серед *чинників*, які впливають на економічну структуру можна виділити: умови виробництва, впровадження досягнень НТП, попит та зміна структури суспільних благ, зміна ринків та видів діяльності.

Відтворювальна структура характеризує співвідношення:

- між виробництвом засобів виробництва і виробництвом предметів споживання;
- між заміщенням використаних засобів виробництва та новоствореною вартістю;
- між споживанням та нагромадженням;
- між виробничими галузями та інфраструктурою.

Оптимальне формування пропорцій відтворення – важлива проблема економічного розвитку, яка безпосередньо пов'язана з його циклічністю. Тривалий час у СРСР дотримувалися думки, що умовою розширеного відтворення є переважне зростання I підрозділу. Реалізація цього принципу призвела до того, що питома вага виробництва засобів виробництва в економіці України досягла у 1986 р. максимального рівня, але адекватного зростання суспільного продукту так і не сталося, навпаки, спостерігалось

перенагромадження засобів виробництва.

Насправді структурні зрушення у співвідношеннях між I і II підрозділами економіки, а також між складовими цих підрозділів, відбуваються під впливом певних історичних умов розвитку країни та багатьох інших факторів. Досвід економічного розвитку індустріальних країн Західної Європи, США і Південно-Східної Азії свідчить про те, що оптимальних темпів економічного розвитку можна досягти за різноманітних співвідношень окремих елементів суспільного продукту. Це обумовлюється взаємодією факторів, пов'язаних із досягненнями науково-технічного прогресу, якісним зростанням суспільних потреб, продуктивністю праці, обмеженням природних ресурсів, екологічними проблемами, міжнародним поділом праці, спеціалізацією виробництва та іншими факторами.

До основних **вартісних пропорцій**, що характеризують розвиток економіки на всіх стадіях процесу відтворення, належать співвідношення: між заміщенням використаних засобів виробництва (фондом заміщення) та новоствореною вартістю (чистою продукцією), між нагромадженням (фондом нагромадження) та споживанням (фондом споживання).

Перша пропорція (між заміщенням використаних засобів виробництва та новоствореною вартістю) характеризує співвідношення вартості зношених засобів праці (амортизація) і вартості спожитих у виробництві предметів праці (проміжний продукт), Що в сукупності становить фонд заміщення, та величини новоствореної вартості (чистої продукції) за рік.

Друга пропорція (між нагромадженням та споживанням) виражає співвідношення частин чистої продукції, які спрямовуються на виробниче нагромадження та створення резервних фондів (в сумі вони становлять фонд нагромадження) і вартості матеріальних благ, що використовуються на особисте споживання робітниками та виробниче споживання підприємствами (в сумі вони становлять фонд споживання).

До відтворювальних пропорцій, що обумовлюють темпи структурних зрушень в економіці, відносять також пропорцію між галузями, які виробляють продукцію в матеріальній формі, та галузями, які забезпечують їх функціонування (інфраструктурою). Інфраструктура поділяється на дві групи: виробничу та невиробничу. До першої групи входять галузі, які безпосередньо обслуговують матеріальне виробництво: зв'язок, залізничний та автомобільний транспорт, шляхове господарство, енерго-, водо- та газопостачання, природоохоронні споруди тощо. До другої групи входять галузі, які опосередковано пов'язані з виробництвом: загальна й професійна освіта, охорона здоров'я та ін.

Розвиток економіки, її ефективність безпосередньо залежать від стану та рівня розвитку інфраструктури. З іншого боку, розвиток інфраструктури потребує великих капітальних вкладень і, як правило, не дає швидкої віддачі. Однак скорочення інвестицій в інфраструктуру, що призводить до занепаду цієї

сфери, негативно позначається на ефективності виробництва, темпах науково-технічного прогресу, якості продукції. Тому в більшості промислово розвинутих країн світу динамічний розвиток інфраструктури є одним з головних напрямків державної інвестиційної політики.

Галузева структура виражає пропорції між підгалуззями, галузями та групами галузей(міжгалузовими комплексами) у виробництві ВВП. Її характер визначається сучасним станом суспільного поділу праці, процесами диференціації та інтеграції (кооперування й комбінування) в матеріально-технологічних підвалинах суспільного виробництва.

Основу галузевої структури сьогодні становлять макропропорції між секторами економіки, між групами галузей, що мають однакові економічні характеристики.

Згідно із системою національних рахунків, рекомендованою ООН у 1993 р., економіка поділяється на п'ять секторів: нефінансові корпорації, фінансові корпорації, сектор загального державного управління; домашні господарства; некомерційні організації, що обслуговують домашні господарства. У складі нефінансового сектору виділяють три групи галузей: перша – галузі, пов'язані з видобуванням ресурсів; друга – галузі, зайняті переробкою цих ресурсів та виготовленням готової продукції; третя – сфера послуг у широкому розумінні, включаючи інформаційне обслуговування виробництва.

Науково-технічна революція породжує зміну співвідношень між названими групами галузей. Вона зумовлює скорочення питомої ваги першої групи та хоч і повільне, але також зменшення частки другої групи. Водночас швидко зростає питома вага третьої групи, виникають різноманітні види послуг (інформаційних, науково-технічних, комунікаційних, фінансових тощо). Важливі зміни відбуваються на рівні виробництв, які витрачають багато коштів на наукові дослідження (так звані наукомісткі виробництва).

Слід зазначити, що на галузеві пропорції суттєво впливають міжнародний поділ праці, витрати на робочу силу, екологічні фактори. Трудомісткі виробництва все частіше переміщуються з індустріально розвинутих країн у менш розвинуті.

Велике значення з погляду аналізу сучасних структурних зрушень галузевої структури відіграють співвідношення міжгалузевих комплексів, таких, як машинобудівний, паливно-енергетичний, транспортний, базових виробництв сировинної орієнтації та ін.

Соціально-економічна структура характеризує співвідношення:

– між соціально-економічними секторами (приватнопідприємницьким, колективним, державним) національної економіки тобто враховує організаційно-правові форми підприємництва з урахуванням рівня концентрації й централізації виробництва та на основі форм власності;

– групами населення за рівнем доходів.

Зрушення в соціальній структурі економіки України характеризується

процесами концентрації та централізації капіталу. Більшу частину обсягу валового внутрішнього продукту виробляють великі підприємства. Водночас відбувається інтенсивний розвиток малого бізнесу. Приватизаційні процеси збільшили частку приватнопідприємницького сектору.

Ринковій економіці притаманна диференціація доходів різних верств населення. Задача держави – запобігти різкій диференціації доходів.

Зовнішньоекономічна структура відображає пропорції між експортом і імпортом товарів, послуг, капіталів.

Для індустріально розвинутих країн характерна висока питома вага експорту промислової продукції, особливо кінцевої, з високим технологічним рівнем, наукомісткої. В експорті більшості країн, що розвиваються переважають сировина та матеріали.

Територіальна(регіональна) структура відображає співвідношення районів, економічних регіонів та інших територіальних утворень у виробництві ВВП, яке відображає територіальне розміщення продуктивних сил. Для економіки України характерний високий ступінь концентрації промислового виробництва в центральних та східних регіонах країни.

Технологічна структура характеризує співвідношення між технологічними укладами.

2. Трансформація галузевої структури. Усі названі види структурних характеристик взаємопов'язані між собою, але провідна роль у цій єдності належить саме галузевій структурі, яка закладає підйоми для всіх інших та безпосередньо визначає основні критеріальні ознаки розвинутої національної економіки, а саме:

- пропорційність – ступінь наближеності структури суспільного продукту (сукупної пропозиції) до структури суспільних кінцевих та виробничих потреб (сукупного попиту);

- прогресивність, що характеризується питомою вагою у ВВП продукції новітніх галузей та виробництв, що сприяють прискоренню НТП;

- соціальну спрямованість, що визначається питомою вагою у ВВП предметів споживання та послуг, що надаються населенню;

- ефективність – віддача від одиниці витрат при виробництві ВВП;

- екологічність, що обчислюється часткою ВВП, виробленого без порушень екологічних норм і вимог;

- економічна незалежність та безпека, для якої є характерною інноваційна самодостатність та відносна незалежність провідних відтворювальних контурів від зовнішнього попиту й імпортованих ресурсно-товарних потоків насамперед за рахунок диференціації зовнішніх сегментів збуту та ресурсних джерел.

Наведені внутрішні показники «якості» у поєднанні з характеристиками використання природно-ресурсного потенціалу країни набувають підсумкового зовнішнього вираження у конкурентоспроможності національної економіки – здатності вітчизняної продукції перемагати у боротьбі за споживача на

внутрішньому та зовнішньому ринках внаслідок оптимізації співвідношення «якість-сервіс-ціна» порівняно із зарубіжними аналогами або її природно-ресурсної чи інноваційної унікальності. І, як наслідок, визначають місце національної економіки на світових ринках.

Разом із статусом незалежної держави Україна отримала й відповідну самостійність у формуванні різноманітних аспектів зовнішньоекономічної політики. Зокрема, економічна відкритість поставила її перед необхідністю швидкої й ефективної самоідентифікації в складній системі розгалужених світо господарських зв'язків з метою максимізації вигаду від виробничої інтеграції, міграції факторів виробництва та торговельних експортно-імпортних операцій.

Знаходження власної ніші в світовому господарстві є не тільки невід'ємною складовою стратегії економічного розвитку, а й одночасно наслідком функціонування певної структурно-галузевої моделі економіки. Основне ж питання полягає у тому, як буде обиратися конкретна модель та наскільки буде врахований при визначенні її секторно-галузових параметрів та «локомотивів» зростання баланс внутрішніх та зовнішніх інтересів.

Домінанта національних інтересів безсумнівна – це орієнтація структурних трансформацій на розбудову ефективної та конкурентоспроможної економіки постіндустріального типу повинна стати стрижнем стратегії й тактики економічного зростання.

Трансформація галузевої структури в Україні в 90-х роках відбувалася поза прогресивною тенденцією. Скорочення капіталовкладень у АПК, житлове будівництво та легку промисловість, систематичне недоінвестування галузей і виробництв, що визначають НТП (перш за все машинобудування), орієнтація промисловості на виробництво проміжних продуктів базових і видобувних галузей з низьким ступенем переробки сировини – усе це привело до подальшого поглиблення диспропорцій у структурі суспільного виробництва, до технологічної деградації матеріально-технічної бази національної економіки.

Ці обставини суттєво відрізняють перехідну економіку України від економіки ринкового типу, в якій під час класичної циклічної депресії чи структурної кризи відбувається «творче» руйнування наявної технологічної структури та будується фундамент для подальшого економічного зростання.

3. Державне регулювання структурних зрушень в економіці здійснюється через *структурну політику* – це обґрунтування цілей та характеру структурних перетворень, визначення комплексу заходів щодо підтримки розвитку тих елементів економічної системи, які забезпечують економічне зростання та вирішення актуальних проблем.

Головною метою структурної політики є формування і підтримка сучасної, ефективної, екологічно безпечної, раціональної структури економіки. Серед більш конкретних напрямів (цілей) можна виділити наступні:

- установлення оптимальних макроекономічних пропорцій;

- розвиток конкуренції та обмеження монополізму;
- ліквідація диспропорцій між галузевими комплексами;
- ліквідація диспропорцій технічного рівня виробництв різних галузей;
- охорона навколишнього природного середовища.

На практиці існує два типи структурної політики: пасивна й активна. У кінцевому рахунку, вони різняться між собою ступенем втручання держави в структурні зрушення.

Пасивна структурна політика полягає в тому, що держава створює правову базу для вільного переливання капіталу та праці з одних галузей в інші, але безпосередньо не втручається в інвестиційні процеси в окремих галузях. Структура змінюється внаслідок змін у нормах прибутку. Якщо в певній галузі попит перевищує пропозицію, то в цій галузі норма прибутку зростає проти інших галузей. Капітал з інших галузей вилучається власниками і вкладається в галузі з підвищеною нормою прибутку. Виробництво товарів цієї галузі збільшується і пропозиція їх поступово починає перевищувати попит. При цьому норма прибутку в цій галузі спочатку знижується до середньої величини, а потім стає менше за середню. Власники капіталів починають вилучати їх з цієї галузі і вкладати в іншу, де забезпечується норма прибутку не менша за середню. Отже, закон попиту і пропозиції поряд з іншими об'єктивними законами ринкової економіки забезпечує найвідповіднішу вимогам ринку структуру економіки, створює конкурентне середовище, підвищує ефективність суспільного виробництва. У такий спосіб формувалась структура економіки США і Великобританії. Але цей шлях надто тривалий і пов'язаний зі значними соціальними втратами.

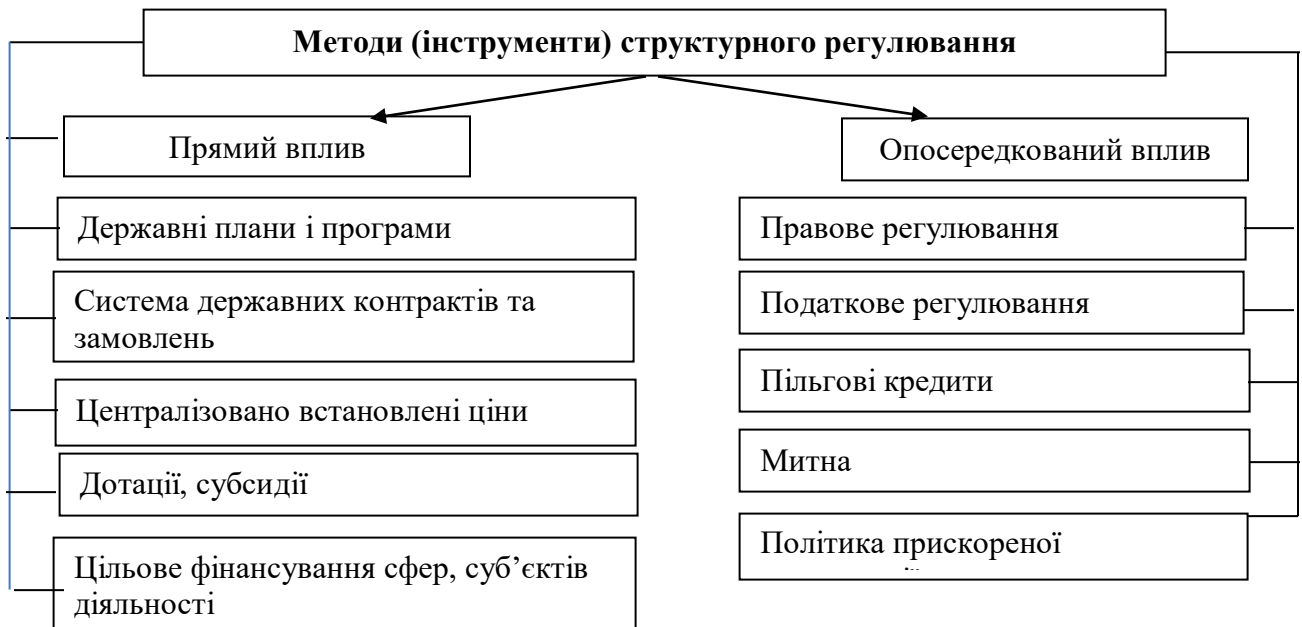
Активна структурна політика полягає в тому, що держава широко застосовує державні важелі для прискорення прогресивних структурних зрушень. Її основні риси:

- активна роль держави у формуванні прогресивної структури економіки;
- прискорений процес структурних змін (зрушень) в економіці;
- використання прогнозних оцінок окремих елементів структури економіки, з'ясування перспективних і неперспективних галузей, виробництв, депресивних регіонів тощо;
- визначення пріоритетних галузей і виробництв;
- розробка державних програм і планів структурної перебудови (структурних зрушень) економіки;
- селективна державна підтримка окремих галузей, регіонів, виробництв, організаційно-правових форм бізнесу тощо.

Здійснення активної структурної політики забезпечується за допомогою засобів прямого й опосередкованого регулювання (див рис. 9.1).

До методів (засобів) прямого регулювання належать: надання фінансової

допомоги у вигляді інвестиційних субсидій, дотацій, надбавок, позик на розвиток окремих галузей, виробництв, регіонів; використання системи державних замовлень, контрактів та закупівель; індикативне планування; державні плани і програми; централізовано встановлені ціни; цінове дотування окремих видів продукції, окремих видів галузей і виробництв; дотування; цільове фінансування сфер і суб'єктів діяльності тощо.

Рисунок 9.1 – Методи структурного регулювання

До методів (засобів) *непрямого (опосередкованого) регулювання* належать: надання податкових і кредитних пільг з диференціацією за певними (пріоритетними) галузями й виробництвами; здійснення політики прискореної амортизації; митна політика (встановлення різних імпорتنих та експортних тарифів); правове регулювання; створення спеціальних економічних зон тощо.

Вироблення і реалізація активної структурної політики полягає у:

- визначенні найбільш ефективних напрямків структурних змін в економіці (тобто переліку основних напрямків державної структурної політики);

- визначенні (виборі) пріоритетних напрямків розвитку окремих галузей, видів виробництва, регіонів;

- розробці і реалізації комплексу регуляторних заходів у межах окресленої структурної політики.

Основними напрямками удосконалення відтворювальної структури є:

- модернізація виробництва, його технічне та технологічне оновлення;
- зниження ресурсомісткості (фондо-, матеріало-, енерго-, працемісткості) виробництва;

- зміна співвідношення між виробництвом засобів виробництва та предметів споживання на користь останнього;
- створення умов для інвестування (розширеного відтворення);
- посилення технологічної цілісності підприємств та галузей, забезпечення замкненого закінченого циклу виробництва.

Основними напрямками удосконалення галузевої структури є:

- усунення диспропорцій між реальним та фінансовим секторами економіки та всередині цих секторів;
- переважний розвиток галузей, що працюють на задоволення потреб людей;
- широкий розвиток сфери послуг;
- створення та розвиток наукомістких та високотехнологічних галузей та виробництв;
- розвиток переробних галузей економіки на інноваційній технічній та технологічній базі;
- розвиток експортних та імпортозамінних виробництв;
- розвиток пріоритетних галузей національної економіки.

Основними напрямками оптимізації територіальної структури є:

- забезпечення комплексного і збалансованого розвитку усіх районів та регіонів країни на основі раціонального використання конкретних умов і наявних ресурсів;
- усунення диспропорцій у розвитку окремих територій та забезпечення вирівнювання рівнів їх соціально-економічного розвитку;
- гармонізація загальнодержавних і регіональних інтересів.

Основними напрямками оптимізації зовнішньоекономічної структури є:

- збільшення експортного потенціалу країни;
- зменшення в експорті частки сировини, матеріалів, проміжної продукції і збільшення частки продукції переробних галузей з високими рівнями кінцевої готовності і складності;
- збільшення в імпорті частки прогресивного обладнання та машин і зменшення продукції сільськогосподарського виробництва, продуктів харчування, продукції, що може вироблятися на вітчизняних підприємствах;
- диверсифікація джерел імпорту енергоресурсів (нафти, газу, ядерного пального) з метою гарантування енергетичної безпеки країни.

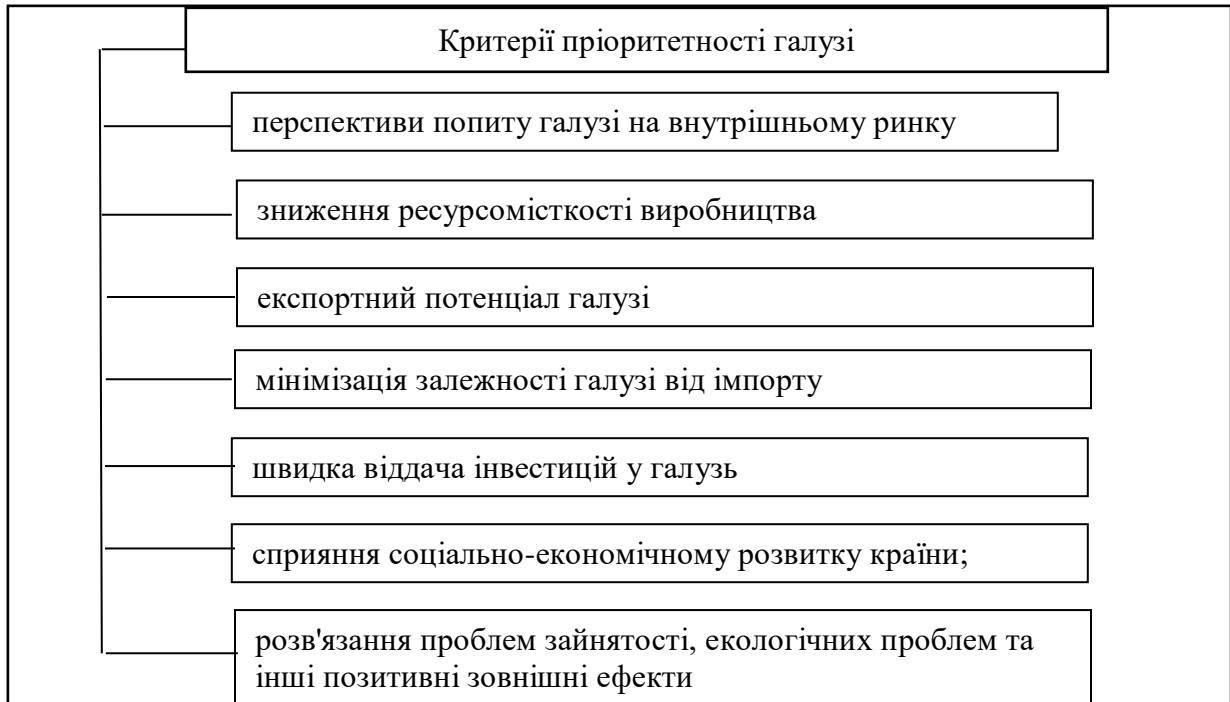
Основними напрямками оптимізації соціальної структури є:

- подальші прогресивні зміни у системі власності й організаційно-правових формах ведення бізнесу (роздержавлення, приватизація, корпоратизація, вдосконалення функціонування державного сектора, розвиток малого і середнього підприємництва, створення фінансово-промислових груп та інших інтегрованих форм корпоративного бізнесу тощо) і формування ефективних власника й організаційно-економічних форм ведення бізнесу;

- усунення великої диференціації доходів населення, створення мотиваційного механізму високопродуктивної праці, соціальний захист вразливих верств населення.

У формуванні активної структурної політики величезну роль відіграє вибір пріоритетних напрямків розвитку окремих галузей.

Рисунок 9.2 – Критерії визначення пріоритетності галузі

Пріоритетними галузями, видами діяльності та територіальними господарськими комплексами в Україні сьогодні можна вважати:

1 група – наукомісткі та технологічні галузі (ракетно-космічна техніка, літако- та моторобудування, електрозварювання, порошкова металургія, біотехнологія машинобудування);

2 група – галузі та підгалузі агропромислового комплексу;

3 група – транзитні перевезення вантажів, транспортування нафти, газу, електроенергії;

4 група – туристичний та оздоровчо-лікувальний комплекси Карпат, Приазов'я та інших регіонів;

5 група – види діяльності, пов'язані з забезпеченням здоров'я людини, охорони навколишнього середовища.

Основні цілі структурної перебудови економіки України:

1) Формування енергозберігаючої, інноваційної моделі розвитку економіки

2) Підвищення конкуренто-спроможності виробництва та збільшення експортного потенціалу

- 3) Створення ефективних регіональних структур економіки
- 4) Створення розвиненого цілісного, місткого національного ринку
- 5) Посилення соціальної орієнтації економіки
- 6) Реструктуризація підприємств та технологічне оновлення підприємництва

підприємництва

До комплексу загальних заходів у межах нинішньої (активної) державної структурної політики, спрямованої на оптимізацію структури національної економіки в сучасних умовах, можна віднести:

- удосконалення нормативно-правового забезпечення ініційованих (наприклад, інноваційних, галузевих, організаційно-економічних, технологічних, зовнішньоекономічних тощо) структурних змін (зрушень) в економіці під впливом оголошеної структурної політики держави;

- створення сприятливих умов для реалізації конкурентних переваг національної економіки і формування та нарощування реального національного капіталу;

- виділення пріоритетних галузей і виробництв, створення умов для припливу до них інвестицій, їх державна підтримка;

- макроекономічна стабілізація, стимулювання прогресивних структурних зрушень в національній економіці;

- проведення ефективної державної інвестиційної та інноваційної політики, створення інноваційних економічних систем господарювання в усіх сферах і на усіх рівнях НЕС;

- розробка макроекономічних прогнозів щодо формування (оптимізації) структури економіки;

- розробка загальнонаціональних та галузевих програм структурних перетворень економіки;

- раціональне залучення іноземних інвестицій, здатних забезпечити оптимізацію структури національної економіки;

- інформатизація суспільства, широке впровадження сучасних інформаційних технологій тощо.

Слід зауважити, що вищенаведені регуляторні заходи в межах державної структурної політики мають загальний характер. Вони можуть бути конкретизовані до рівня застосування певних інструментів відповідно до економічної ситуації, завдань і цілей структурної політики.

ТЕМА 10. ПРОГРАМУВАННЯ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

План лекції:

1. Соціально-економічне прогнозування
2. Планування соціально-економічного розвитку країни.
3. Програмування національної економіки.

1. Соціально-економічне прогнозування. Прогнозування дає

можливість отримати об'єктивне уявлення про те, що може відбутися в економіці за тих чи інших умов чи обставин. Прогнози дозволяють, зокрема:

- міркувати про можливі стани соціально-економічного розвитку в майбутньому;

- оцінити альтернативні шляхи розвитку;

- обґрунтувати вибір найбільш прийняттого варіанта вирішення соціально-економічних проблем.

Отже, держава для прийняття грамотних економічних рішень потребує науково обґрунтованого прогнозу розвитку економіки (в тому числі і для того, щоб передбачати наслідки своєї ЕП).

У Законі України "Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України" зазначено, що "державне прогнозування економічного і соціального розвитку це науково обґрунтоване передбачення напрямів розвитку країни, окремих галузей економіки або окремих адміністративно-територіальних одиниць, можливого стану економіки та соціальної сфери в майбутньому, а також альтернативних шляхів і строків досягнення параметрів економічного й соціального розвитку. А прогноз економічного і соціального розвитку є засобом обґрунтування вибору тієї чи іншої стратегії та прийняття конкретних рішень органами законодавчої та виконавчої влади, органами місцевого самоврядування щодо регулювання соціально-економічних процесів" (ст. 1 Закону).

Підготовка економічного прогнозу створює основу для розробки планів або програм соціально-економічного розвитку.

Функції прогнозування:

- науковий аналіз соціально-економічних процесів і їх тенденцій в НЕС;

- дослідження об'єктивних причинно-наслідкових зв'язків соціально-економічних явищ і процесів;

- оцінку об'єкта прогнозування за допомогою якісних характеристик та кількісних параметрів;

- виявлення альтернатив соціально-економічного розвитку для обґрунтування вибору оптимальних регулятивних рішень.

У процесі прогнозування виділяють такі три стадії:

- 1) ретроспекцію – дослідження історії розвитку об'єкта прогнозування з метою отримання його систематизованого опису;

- 2) діагноз – виявлення тенденцій розвитку об'єкта дослідження і вибір методів та моделей прогнозування;

- 3) проєкція – розробка прогнозу об'єкта дослідження, оцінка його вірогідності, обґрунтованості та точності.

У методології прогнозування виділяють два аспекти:

- 1) теоретичний – здійснює аналіз реальних фактів та причинно-наслідкових зв'язків, оцінку й опис можливих і бажаних перспектив розвитку об'єкта;

2) управлінський – формує рекомендації щодо державного регулювання на відповідну перспективу.

Залежно від ступеня конкретизації процесів, що досліджуються, розрізняють три форми передбачення: гіпотеза, прогноз, план (програма).

Гіпотеза - наукове передбачення на рівні загальної теорії. Науковою підставою побудови гіпотези є теорія й відкриті на її підставі закономірності, причинно-наслідкові зв'язки та тенденції функціонування та розвитку об'єктів.

Прогноз – порівняно достовірніше і більш визначене наукове передбачення, базується не тільки на якісних, а й на кількісних параметрах (проте має варіантний характер).

План (програма) – комплекс конкретних заходів, спрямованих на досягнення певних цілей.

Найтісніше взаємопов'язані прогнозування та планування. Прогнозування створює умови для науково обґрунтованого планування (процесу прийняття управлінських рішень). Суттєва різниця між прогнозуванням та плануванням є та, що прогнози мають імовірний характер, а плани – це однозначні рішення, мають ознаки директивності та індикативності. Прогнози мають альтернативний характер при цьому визначення альтернатив розвитку є одним з результатів прогнозування. Процес планування теж повинен мати варіантний характер, але, план, на відміну від прогнозу – це вже вибраний варіант розвитку.

Методологічні засади (принципи, основні загальні правила прогнозування):

Цілеспрямованість – прогнозування розвитку конкретного об'єкта (національна економіка в цілому чи окремих її елементів) і визначення тенденцій та закономірностей його розвитку для вирішення конкретних народногосподарських завдань. Цілі прогнозування визначаються суспільними потребами, породженими певними соціально-економічними, політичними, демографічними науково-технічними факторами.

Системність – розглядає національну економіку, з одного боку, як єдиний об'єкт, з другого, як сукупність самостійних напрямків (блоків) прогнозування.

Наукова обґрунтованість – передбачає, що прогнозування базується на системних знаннях про закономірності розвитку економіки; враховує реалії економічного, політичного, соціального життя країни та світовий досвід.

Принцип адекватності прогнозів об'єктивним закономірностям – максимальне наближення теоретичної моделі до сталих, суттєвих закономірностей і тенденцій розвитку економіки тобто модель має достатньо повно і точно відображати реальні процеси національної економіки.

Альтернативність – припущення про можливість існування якісно різних варіантів розвитку економіки, впливає з можливості розвитку економіки та соціально-економічних процесів у різних напрямках (траєкторіях), за різних взаємозв'язків і структурних співвідношень.

Прогнози можна класифікувати за різними ознаками (табл.10.1)

Таблиця 10.1. Класифікація прогнозів.

За масштабом	За часом	За елементами та напрямками відтворення
Мікропрогноз (окремого підприємства)	Оперативний (до 1 місяця)	первинних факторів виробництва (природних, матеріальних, трудових, фінансових ресурсів, науково-технічні прогнози тощо)
Галузевий	Короткостроковий (до 1 року)	прогнози суспільних потреб: - економічної кон'юнктури;
Макропрогноз	Середньостроковий (1-5 років)	- державних, виробничих, особистих потреб у продукції, роботах та послугах;
Глобальний (світової економіки)	Довгостроковий (5-10 років)	- прогнози споживчого попиту населення, рівня життя населення і т.д. тощо.
	Далекострочковий (10-20 років)	

Згідно з чинним законодавством (Закон України "Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України" (ст. 4)) система прогнозних і програмних документів складається із: прогнозів економічного і соціального розвитку України на середньо- та короткостроковий періоди; Державної програми економічного й соціального розвитку України на короткостроковий період; прогнозів економічного й соціального розвитку областей, районів та міст на середньостроковий період; програм економічного і соціального розвитку, областей, районів та міст на короткостроковий період; прогнозів розвитку окремих галузей економіки на середньостроковий період; програм розвитку окремих галузей економіки. А у разі необхідності прогнозні і програмні документи економічного й соціального розвитку можуть розроблятися на більш тривалий (довготерміновий) період.

Методи економічного прогнозування – це сукупність прийомів і оцінок, що дають змогу на підставі колишніх внутрішніх і зовнішніх зв'язків, притаманних об'єкту, а також їхніх змін зробити правильне судження щодо майбутнього розвитку об'єкта. Нині кількість відомих методів і прийомів прогнозування перевищує 150. За всієї різноманітності їх можна розділити на 2 групи: інтуїтивні – дають можливість визначити ціль і в деяких випадках засоби їх досягнення; визначення ресурсного забезпечення – завдання формалізованих методів.

Інтуїтивні (експертні) методи базуються на використанні експертної інформації. Передбачають розробку прогнозу на основі індивідуального чи колективного опитування спеціалістів. Найбільш поширеними методами колективної експертної оцінки є метод мозкової атаки, метод комісій,

матричний метод та ін. Використовуються для аналізу і прогнозування складних об'єктів (явищ, процесів), на розвиток яких справляють вплив багато факторів.

Анкетний метод передбачає опитування експертів за допомогою переліку питань щодо майбутнього розвитку об'єкта прогнозування.

Аналітичний метод – здійснюється на основі логічного аналізу ситуації, що склалася, і передбачає підготовку аналітичних доповідних записок.

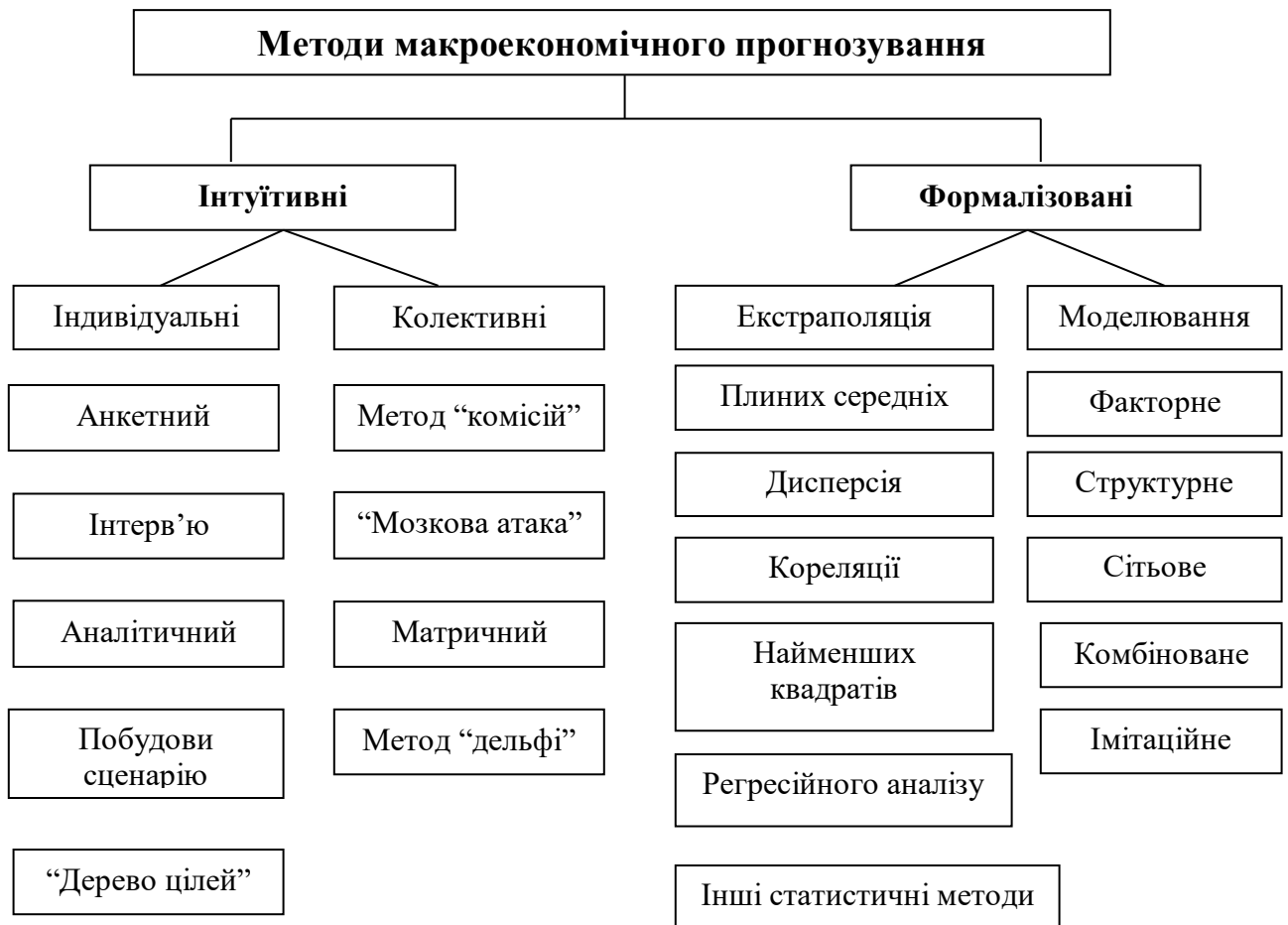
Метод “комісій” – обговорення актуальної проблеми групою спеціалістів і складання прогнозу за результатами обговорення.

Матричний метод передбачає опитування експертів, спеціальну обробку інформації і складання експертної матриці – таблиці, по горизонталі зазначені напрямки дослідження (запитання для експертів), по вертикалі – експерти.

2. Формалізовані методи .

Методи прогновної екстраполяції – вивчення попереднього і сучасного стану розвитку об'єкта і перенесення закономірностей минулого і сучасного на майбутнє.

Економіко-математичне моделювання – спосіб прогнозування, що передбачає конструювання моделі реального процесу чи явища, які мають відбутись у майбутньому.

Рисунок 10.1 – Методи макроекономічного прогнозування

2. Планування соціально-економічного розвитку країни.

Центральну позицію у системі ДРЕ займає складання науково обґрунтованих планів соціально-економічного розвитку.

Планування – це специфічна управлінська діяльність з визначення цілей та шляхів їх досягнення.

Особливості макроекономічного планування полягає в тому, що його об'єктом є національна економіка, а суб'єктом – держава.

Принципи макроекономічного планування:

1. *Оцінка сучасного рівня розвитку національної економіки:* планові розрахунки мають базуватися на вивченні статистичних та фактичних даних, аналізі практичного досвіду.

2. *Правильне визначення пріоритетів* обумовлене обмеженістю ресурсів і необхідністю концентрації зусиль на вирішенні найважливіших проблем.

3. *Збалансованість* – приведення у відповідність макроекономічних планових показників (наявних ресурсів і потреб, грошових витрат та доходів різних суб'єктів економіки тощо).

4. *Поєднання різних видів планування* – перспективного, поточного, галузевого і територіального – для забезпечення комплексного розвитку економіки, гармонізації суспільних інтересів.

5. *Реалістичність* означає розробку конкретних механізмів реалізації плану (економічного, організаційного, правового).

6. *Орієнтація на світові стандарти* – врахування у процесі планування світових економічних, екологічних та соціальних стандартів.

7. *Адаптація* – оперативне коригування планових завдань у зв'язку зі зміною умов і завдань соціально-економічного розвитку країни.

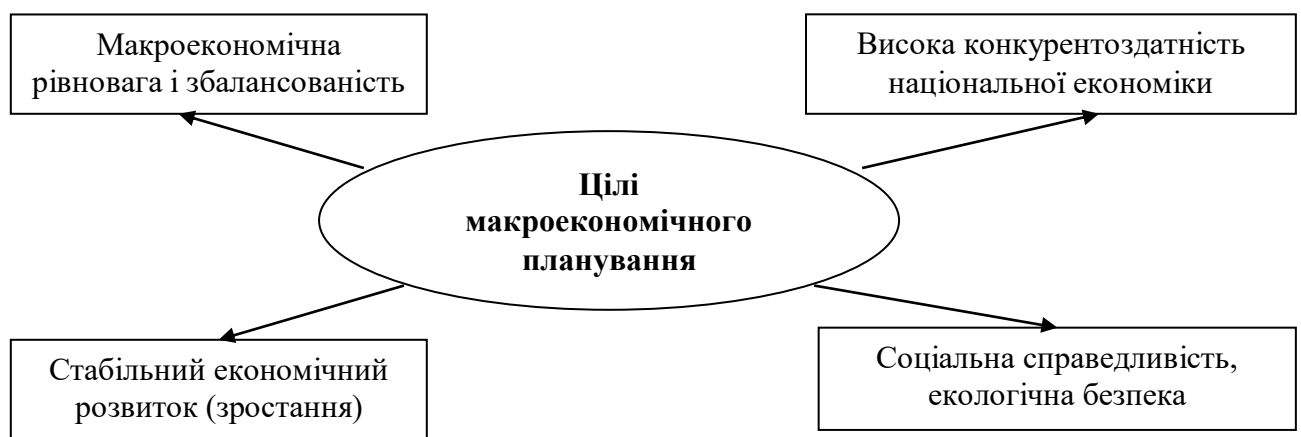

Рисунок 10. 2 – Головні цілі макроекономічного планування

Основні функції макроекономічного планування.

1. Визначення цілей і пріоритетів розвитку національної економіки.
2. Забезпечення найоптимальнішого варіанта розвитку національної економіки (найкоротшого і найефективнішого способу досягнення поставленої цілі).
3. Координація економічної діяльності суб'єктів (забезпечення інформацією, стимулювання, організація тощо).
4. Гармонізація економічних інтересів суб'єктів господарювання

Методи макроекономічного планування

Метод системного аналізу – ґрунтується на теорії всеохоплюючого раціонального підходу і передбачає комплексний підхід до об'єкта планування: визначення потреб і можливостей, наявних ресурсів; аналіз механізмів реалізації та результатів планових рішень; вивчення варіантів планових рішень для вибору найефективнішого тощо.

Балансовий метод – узгодження потреб і ресурсів як у масштабі суспільства, так і за окремими складовими національної економіки; координація розвитку окремих виробництв, галузей, регіонів на основі розробки відповідних балансів. Кожний баланс являє собою дві взаємопов'язані частини. Перша узагальнює ресурси в розрізі джерел (“доходи”, ”попит”, “надходження”), друга характеризує потреби за напрямками їх використання (витрати, пропозиція, розподіл).

Баланси є складовою державних планів (програм). У практиці використовують:

- матеріальні (баланси засобів виробництва, предметів споживання, природних ресурсів тощо);
- вартісні (зведений фінансовий баланс грошових доходів і витрат суб'єктів різних рівнів);
- трудові (баланси трудових ресурсів, ринку праці)
- міжгалузеві;
- міжрегіональні та ін.

Нормативний метод – обґрунтування планових показників за допомогою науково обґрунтованих нормативів, що виражають ступінь економічної, екологічної, соціальної ефективності виробництва. Норми і нормативи за сутністю є якісними, відносними показниками. Вони побудовані здебільшого як показники місткості і віддачі.(норми рентабельності, амортизації, ресурсоемності, викиду шкідливих речовин, прожитковий мінімум тощо).

Показники місткості характеризують нормативні витрати ресурсів на одержання певного результату.

Нормативні показники віддачі є оберненими показниками місткості.

Метод оптимізації планових рішень – пошук найефективнішого (оптимального) планового завдання на основі використання економіко-математичних моделей, методів математичного програмування тощо.

Програмно-цільовий метод – розробка важливих програм вирішення найактуальніших соціальних, економічних, екологічних, науково-технічних, регіональних проблем розвитку суспільства. Він передбачає визначення комплексу взаємопов'язаних організаційно-правових та фінансово-економічних заходів, спрямованих на їх виконання.

Макроекономічний план як сукупність обґрунтувань цілей ДЕП та способів їх досягнення, з позицій обов'язковості до виконання його завдань суб'єктами національної системи, може виступати в чотирьох формах: два основних – директивне та індикативне і два проміжних – індирективне і регулятивне.

Таблиця 10.2. Класифікація державного планування.

За часом	За об'єктом	За масштабом	За способом
Короткострокові (поточні) – на 1 рік	Політичні	Національні	Директивні
Середньострокові (3-5 років)	Економічні	Регіональні, місцеві (міські, районні)	Індирективні
Довгострокові (10-15 років)	Соціальні	Корпоративні	Регулятивні
		Окремого підприємства (бізнес-план)	Індикативні.

Директивний план – спосіб управління економікою і носить адресний та обов'язковий для виконання статус юридичного закону. Директивне планування притаманне командній економіці і має такі риси:

1. Ґрунтується на державній власності.
  2. План втілює державну стратегію та пріоритети. Має тотальний характер, охоплюючи всі сторони соціально-економічного життя суспільства.
  3. За допомогою ДП держава прагне вирішити не тільки макро-, а й майже всі мікроекономічні проблеми.
  4. Планові завдання є обов'язковими для виконання (план-закон).
  5. ДП для держави є основним інструментом реалізації економічної політики, а для суб'єктів економіки – метою виробництва (виконання чи невиконання плану обумовлює відповідно заохочення або покарання).
  6. Домінування вертикально субординованих відносин в економіці (накази, директиви доводяться “згори”). Підприємства перетворюються на простих виконавців замовлень.
  7. Використовуються в основному адміністративні, прямі методи ДРЕ.
- Наслідки використання директивного плану: знищення конкуренції, створення умов для монополізму; диктат виробника; зниження ефективності

виробництва, якості товару, звуження їх асортименту; виникнення постійного товарного дефіциту; породження бюрократизму, волюнтаризму, паразитизму та корупції.

Індирективне планування має багато рис директивного планування, але, на відміну від нього використовує не тільки адміністративні, а й економічні важелі: ціни відсоткові ставки, податки, валютні курси. План також не передбачає адміністративних покарань за невиконання. Проте відсутні й переваги (матеріальні премії, першочергове виділення ресурсів тощо), пов'язані з перевиконанням планових завдань.

Цей план є ефективнішим, ніж директивний, оскільки дає більше свободи суб'єктам економіки, але він не сумісний з ринком і тільки імітує конкуренцію.

Регулятивне планування схоже на індикативне, йому відповідає змішана економіка (передбачає рівнозначну частку державної та приватної власності), ґрунтується на активному використанні економічних методів. Головна функція плану – координація діяльності суб'єктів економіки: управління державним сектором (за допомогою прямих, адміністративних, економічних методів) і активний вплив на роботу приватних підприємств (використання насамперед економічних важелів).

Індикативне планування (від лат. *indicator* – показчик) – це рекомендаційна система планових заходів, спрямованих на досягнення цілей соціально-економічної політики держави, що передбачає створення таких умов функціонування суб'єктів економіки, які б спонукали їх до виконання поставлених завдань.

Основні ознаки індикативного плану:

1. Базується на змішаній економіці (зумовлює сутність трансформації в сфері макроекономічного планування в Україні – перехід від директивного до індикативного планування)

2. Планові документи окреслюють загальні контури майбутнього економічного розвитку (план-прогноз).

3. Завдання мають орієнтований, рекомендаційний характер (обов'язові тільки для державних підприємств – імперативний план, як складова індикативного).

4. Головне завдання плану – координація господарської діяльності суб'єктів економіки тобто показники плану призначено для інформування суб'єктів господарювання про цілі, пріоритети, наміри держави.

5. Мобільний характер плану передбачає можливість коригування його параметрів відповідно до змін на ринку.

6. Для стимулювання виконання завдань використовуються економічні, прямі, опосередковані та адміністративні методи (перевага надається економічним регуляторам).

Показники, які містяться в індикативному макроекономічному плані, виражають головні напрями соціально-економічного розвитку, є орієнтирами,

досягнення яких державні органи повинні домагатися шляхом застосування різних заходів стимулювання та економічних важелів.

Уряд реалізує головні положення індикативного макроекономічного плану (програми) через систему державного підприємництва, державні замовлення і державні контракти, цільові комплексні програми, бюджетне фінансування (бюджетне планування) та грошово-кредитні механізми.

Певна частина індикативного макроекономічного плану є директивною. Це стосується заходів, які фінансуються з бюджету.

3. Державне економічне програмування та цільові комплексні програми.

Програма – це економічний функціональний документ, в якому міститься визначений за ресурсами, виконавцями та строками здійснення комплекс заходів, спрямованих на досягнення цілей, обумовлених існуванням однієї або декількох суміжних соціально-економічних проблем в економічній системі. Коротко його зміст визначається такими параметрами – мета, ресурси, організація, результати.

Програмування (програмно-цільове планування), як елемент господарського механізму, а ще вужче – елемент механізму ДРЕ, забезпечує комплексне використання всіх елементів системи державного регулювання економіки для досягнення поставленої мети – вирішення певної пріоритетної проблеми або групи проблем.

Суть процесу економічного програмування полягає в:

- аналізі стану національної економіки;
- виявлення проблем, які не можуть вирішити ринкові механізми;
- розробці та реалізації окремих економічних програм.

Об'єктами державного економічного програмування виступають галузі, регіони, сектори і сфери економіки, різні напрями наукових досліджень тощо та економіка в цілому.

Залежно від об'єкта економічне програмування може бути загальногосподарським, регіональним, галузевим і цільовим (проблемно-цільовим, продуктово-цільовим, тобто спрямованим на вирішення певної конкретної соціально-економічної проблеми, на організацію виробництва і насичення ринку конкретним продуктом).

Головними завданнями державного економічного програмування є:

- підтримка економічної рівноваги;
- вплив на якісне перетворення економіки;
- стимулювання розвитку економіки;
- вирішення конкретних соціально-економічних проблем та продуктивних завдань.

Державне економічне програмування, по суті, є формою організації процесу реалізації пріоритетів ДЕП у сфері економіки як у комплексі (комплексні програми соціально-економічного розвитку), так і зокрема (цільові

комплексні програми).

Етапи програмно-цільового програмування:

1. Відбір переліку проблем, що підлягають програмному розв'язанню.
2. Формування та видача вихідного завдання на розробку програми.
3. Розробка проекту програми.
4. Затвердження програми.
5. Реалізація програми.

Класифікація державних економічних програм: рис. 10.3:

1. За кількістю охоплених галузей (проблем):

- багатоцільові комплексні програми : Державна (комплексна) програма соціально-економічного розвитку України на короткостроковий період; програми соціально-економічного розвитку регіонів тощо);

- одно цільові комплексні програми (проблемні та продуктові програми: вирівнювання платіжного балансу, програма забезпечення енергетичної безпеки України, державна програма приватизації тощо);

2. За змістом проблем до вирішення програми поділяються на:

- соціально-економічні: спрямовані на вирішення проблем підвищення матеріального і культурного рівня життя населення, вдосконалення способу життя, тощо;

- організаційно-господарські (економічні): спрямовані на вдосконалення організації управління господарськими системами тощо;

- науково-технічні: передбачають вирішення наукових і технологічних проблем, впровадження досягнення науково-технічного прогресу у господарську діяльність тощо;

- виробничо-економічні: спрямовані на вирішення великих міжгалузевих проблем у сфері виробництва та підвищення його ефективності і якісних характеристик, розвиток нових виробництв, збільшення обсягів виробництва певних видів продукції, підвищення якості продукції тощо;

- територіальні (регіональні): передбачають комплексне господарське освоєння нових територій або перетворення існуючих районів країни; спрямовані на формування і розвиток територіально-виробничих комплексів, підвищення ефективності функціонування та розвитку регіональних господарських систем, реструктуризацію економіки регіонів тощо;

- екологічні: включають комплекс заходів природоохоронного і природо перетворювального характеру тощо;

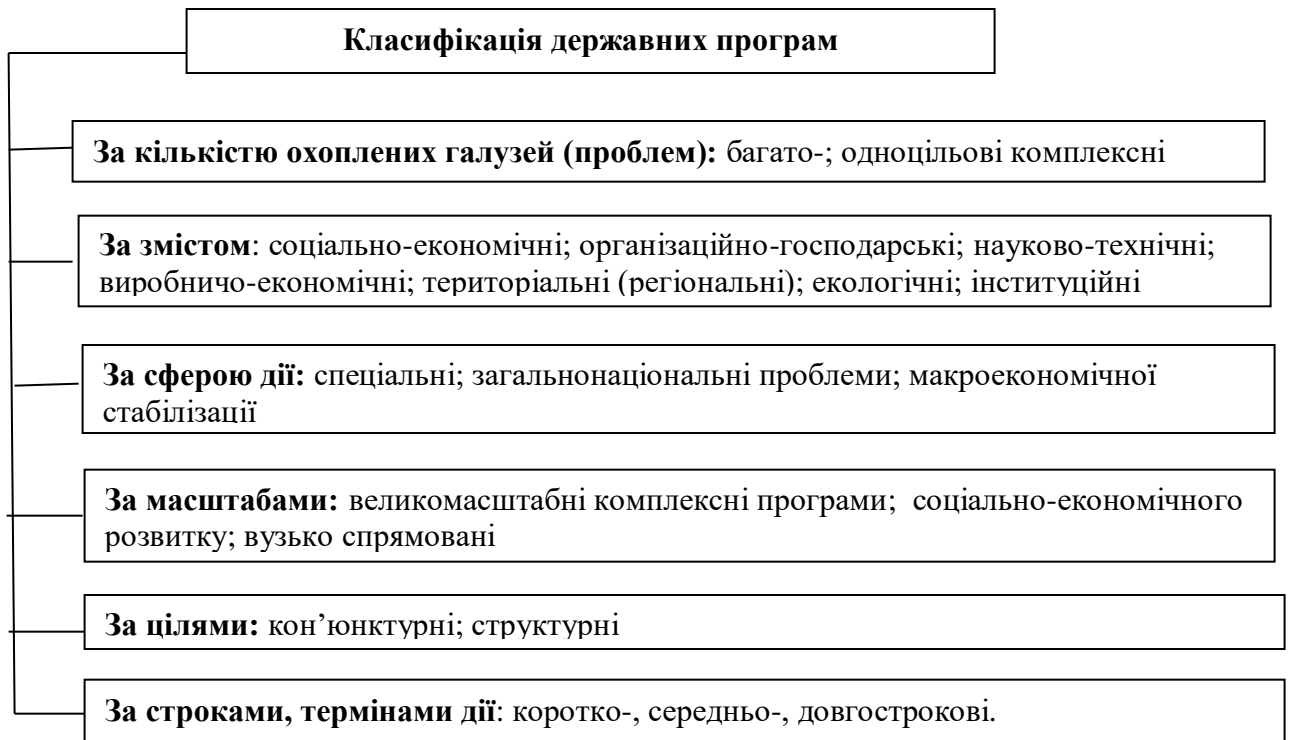
- інституційні: спрямовані на вдосконалення організації управління господарськими системами, реформування відносин власності, адміністративно-територіального устрою тощо.

3. За сферою дії виділяють:

- спеціальні програми розвитку окремих галузей, функціональних підсистем або регіонів (державна програма розвитку вугільної промисловості; ДПР "Освіта"; ДПР житлового будівництва тощо);

- програми вирішення загальнонаціональних проблем (державна програма зайнятості; ДП соціального захисту населення, ДП приватизації);

- програма для досягнення економічної рівноваги: програми стабілізації економіки та виведення її з кризи; фінансові програми; регіональні програми соціально-економічного розвитку; програми формування нових територіально-виробничих комплексів.

Рисунок 10.3 – Класифікація державних програм

4. За масштабами охоплених проблем:

- великомасштабні комплексні програми (комплексна програма науково-технічного розвитку в національній економіці; Державна програма соціально-економічного розвитку України на 5 років, на 1 рік);

- програми соціально-економічного розвитку (комплексні програми вирішення найважливіших соціально-економічних проблем країни, галузі чи регіону);

- вузькоспрямовані програми: цільові комплексні продуктові програми, цільові науково-технічні програми, цільові комплексні інвестиційні програми.

5. За цілями.

- кон'юнктурні – регулювання економічних процесів шляхом маніпулювання господарською кон'юктурою;

- структурні – зміна співвідношень між різними галузями, сферами національної економіки.

6. За строками, термінами дії:

- короткострокові (річні), спрямовані на вирішення поточних проблем;
- середньострокові (до 5 років), призначені для розв'язання тактичних завдань;
- довгострокові (до 10-15 років), спрямовані на досягнення стратегічних цілей.

Економічні програми мають у своїй структурі такі елементи:

- цільовий, де з'ясовані головна мета і підцілі програми, послідовність (бажана) їх реалізації;
- структурний – набір об'єктів економіки та їх елементів, які об'єднані за ознакою цільового призначення;
- техніко-економічного обґрунтування;
- організаційний, в якому за всіма елементами програми передбачені відповідальні виконавці, джерела і строки виділення ресурсів, а також терміни вжиття заходів;
- ресурсний характеризує обсяг і структуру розподілу ресурсів, необхідних для виконання програми.

Для обґрунтування завдань і показників програм використовують такі методи: нормативний (див. методи економічного прогнозування) і балансовий (базується на встановленні оптимальної відповідності між різноманітними видами потреб і засобами їх забезпечення, враховуючи широкий перелік соціально-економічних норм і нормативів), аналітичний, екстраполяції, експертних оцінок, кореляційно-регресійного аналізу.

Реалізація економічних програм забезпечується і здійснюється центральними й місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування за допомогою економічних, правових, організаційних, адміністративних методів. Серед засобів реалізації державних планів і програм можна виділити наступні:

- держконтракт і держзамовлення;
- пільгове оподаткування;
- пільгове кредитування;
- цінові пільги;
- державне страхування;
- гарантування ринків збуту;
- інформаційне забезпечення;
- розробка спеціальних прогнозів;
- державне фінансування наукових досліджень;
- державна підтримка у просуванні товару на зовнішній ринок;
- інститут соціального партнерства (трипартизм);
- державна система науково-технічної та соціально-економічної експертизи (експертні ради);

- опосередковані (непрямі) методи економічного стимулювання виконавців програм.

ТКМА 11. ПОЛІТИКА ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ

1. Економічне зростання: типи та фактори.
2. Аналіз динаміки і особливостей економічного зростання в Україні.
3. Політика економічного зростання національної економіки.

1. Економічне зростання: типи та фактори.

Економічний розвиток суспільства являє собою багатоплановий процес, який охоплює економічний ріст, структурні зрушення в економіці, покращення умов та якості життя населення.

Економічне зростання виражається безпосередньо в кількісному збільшенні ВВП і його складових. Розрізняють короткострокове та довгострокове зростання національного доходу.

Короткострокове зростання національного доходу – це динаміка ВВП в межах заданих ресурсів і технології до досягнення економічною системою умов повної зайнятості. Найбільш розповсюдженими визначеннями короткострокового економічного зростання є:

1) реальний приріст обсягу національного продукту в результаті збільшення кількості факторів виробництва або удосконалення техніки і технології;

2) збільшення реального обсягу ВНП або реального доходу на душу населення.

Але завдання економіки не вичерпується досягненням повної зайнятості, тому що така зайнятість не гарантує поступального зростання економіки. Якщо проблема повної зайнятості розв'язана, виникає питання про збільшення обсягів виробництва за межі умов повної зайнятості. Це основне питання теорії економічного зростання.

Економічне зростання – це довгострокова тенденція збільшення потенційного рівня виробництва за умов повної зайнятості. Стан повної зайнятості означає, що економіка країни знаходиться на *кривій виробничих можливостей*, яка відображає поєднання варіантів випуску різноманітної продукції, яка може бути виготовлена при даній кількості і якості природних, трудових ресурсів і основного капіталу за даного рівня технологічного потенціалу. Економічне зростання визначається переміщенням кривої виробничих можливостей праворуч.

Серед найважливіших **факторів економічного зростання** можна виділити прямі та непрямі.

До **прямих** відносяться **фактори пропозиції**: кількість і якість трудових ресурсів, кількість і якість природних ресурсів, обсяг основного капіталу,

технологія і організація виробництва, рівень розвитку підприємницьких здібностей в суспільстві. Перелічені фактори визначають можливості фізичного збільшення обсягу продукції, завдяки більшій кількості та якості ресурсів, застосування ефективних технологій, що сприятимуть збільшенню виробництва обсягів готової продукції та скороченню терміну її виготовлення.

До **непрямих** відносять **фактори попиту і розподілу**. До факторів попиту належить: сприятливе макроекономічне середовище, високий рівень сукупних видатків за повного використання наявних ресурсів (податкові, процентні ставки, низький рівень завантаження виробничих потужностей та ін.). Фактори попиту забезпечують зростання сукупних витрат з метою повного використання виробничого потенціалу.

До **факторів розподілу** відносять розподіл (перерозподіл) природних, трудових і фінансових ресурсів країни, який організовується таким чином, що сприяє вдосконаленню виробництва, приросту продукції, поліпшенню її якості. виробничих ресурсів в економіці та діючу систему розподілу доходів.

Крім перелічених факторів, існують чинники, що також здійснюють вплив на економічне зростання: соціальні, інституційні, політичні, культурні, проте фактори попиту, пропозиції та розподілу являються ключовими.

Зважаючи на чинники розрізняють такі типи економічного зростання:

Інтенсивний – збільшення виробничого потенціалу шляхом вдосконалення техніки і технології.

Екстенсивний – збільшення виробничих потужностей внаслідок збільшення кількості використовуваних факторів виробництва.

Змішаний (реальний) – збільшення виробничих потужностей внаслідок збільшення кількості використовуваних факторів виробництва і вдосконалення техніки і технології.

Економічне зростання вимірюється за допомогою таких показників:

– збільшення реального ВВП (ЧНП, НД) в абсолютних вибірниках за певний період часу;

– збільшення реального ВВП (ЧНП, НД) на душу населення;

– збільшення за певний період часу реального ВВП (ЧНП, НД) в розрахунку на одного зайнятого

В індустріальному суспільстві головними чинниками економічного зростання є природні, капітальні й трудові ресурси, а також НТП, в постіндустріальному на перший план виходять такі чинники, як людський капітал і ефективність його використання, НТП та інформація.

Джерела економічного зростання. Приріст обсягу виробництва може бути досягнутий за рахунок трьох окремих джерел: приросту праці, приросту капіталу, технічних нововведень. На сьогоднішній день визначальним джерелом економічного зростання є технічний прогрес, що забезпечує підвищення продуктивності факторів виробництва. Так, в економічно розвинутих країнах зростання продуктивності праці забезпечується на 70-80% за рахунок

технічного прогресу.

2. Аналіз динаміки і особливостей економічного зростання в Україні.

З 2000 року, після затяжної трансформаційної кризи, економіка України ввійшла в стадію пожвавлення. Щорічне реальне зростання ВВП з 2000 – 2010 рр. коливалось у межах 2,4 – 12%, тобто в середньому приблизно на 7% кожного року (рис. 1)

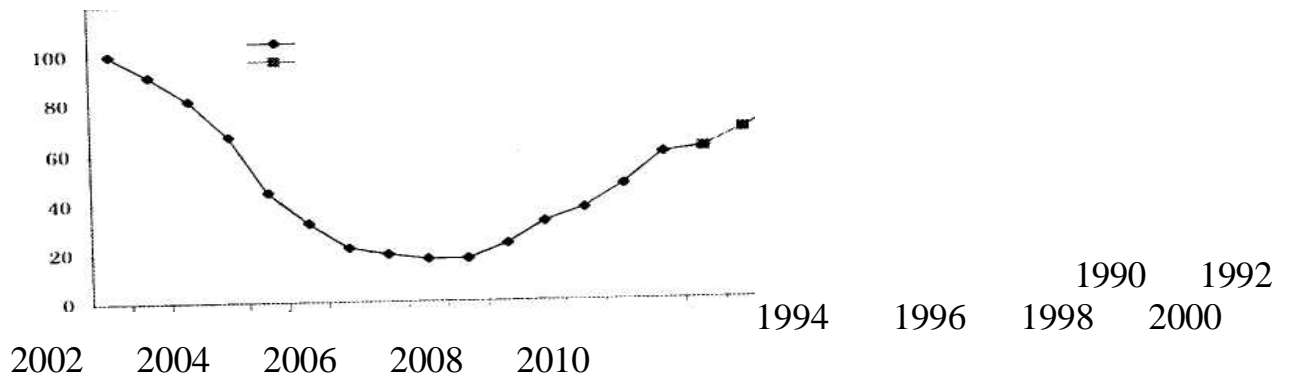

Рис. 11.1 Динаміка ВВП України

У 2000-2001 рр. підвищення показників реальної економіки відбувалося переважно за рахунок:

- завантаження вільних виробничих потужностей;
- використання наслідків девальвації гривні в період світової фінансової кризи у 1997–1998 рр.;
- сприятливої зовнішньоекономічної кон'юнктури 2000 року (4% зростання світової економіки);
- економічної політики „першопоштовху” в якій використовувались фінансові інструменти стимулювання металургійної, легкої та харчової промисловості, виробництва сільськогосподарської техніки, судно-, літако- і танкобудування, житлового будівництва;
- неформальних ресурсів зростання: дешева робоча сила, заборгованість заробітної плати, неплатежі до бюджету, кредитна заборгованість підприємств.

На кінець 2002 р. ці чинники себе фактично вичерпали, що й зумовило істотне зниження (з 9,2% у 2001 р. до 5,2% у 2002 р.) темпів приросту реального ВВП. Відсутність дієвих структурних зрушень в економіці свідчить про те, що в ній до цього часу не запрацювали механізми само регульованих процесів та не склався «господарський порядок», який забезпечує збалансованість соціально-економічного розвитку та внутрішні стимули до економічного зростання

Економічне ж пожвавлення 2003 – 2004 рр. мало іншу природу. Економічне зростання 2002-2004 років не пов'язане з підвищенням конкурентоспроможності через поліпшення технологічного рівня. Воно обумовлене:

- прискоренням темпів зростання українського експорту через сприятливу

кон'юнктуру зовнішнього ринку;

– розширенням внутрішнього ринку і початком оновлення основних виробничих фондів;

– відчутним розширенням інвестиційного попиту.

В цей період доходи нефінансових корпорацій збільшувалися вищими темпами, ніж ВВП, що й зумовило зростання інвестицій в основний капітал, 62,8% яких освоєно за рахунок власних коштів підприємств та організацій. У технологічній структурі інвестицій в основний капітал зросла частка витрат на придбання машин, обладнання, устаткування для новозбудованих об'єктів і для реконструкції та технічного переоснащення діючих підприємств. Ці та інші статистичні дані дають підстави для висновку про початок утвердження в Україні інвестиційної моделі економічного зростання.

Динаміка ВВП України 2010– 2015 рр. (табл. 11.1)

Таблиця 11.1

Рік	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Номинальний ВВП млрд. грн.	1082,5	1316,5	1408,8	1454,8	1566,8	1979,5
Темп росту номінального ВВП, у %	118,5	121,6	107,0	103,3	107,7	126,3
Реальний ВВП, у % до попереднього року	104,2	105,1	100,2	100,0	93,2	90,1

Проаналізуємо також виробництво та розподіл ВВП за видами економічної діяльності і визначимо внесок різних видів економічної діяльності на формування динаміки ВВП.

Таблиця 11.2 Виробництво та розподіл ВВП за видами економічної діяльності (2010-2015 рр.)

Рік	2010		2011		2012		2013		2014		2015	
	Млн.г рн.	%	Млн. грн	%	Млн.г рн	%	Млн. грн.	%	Млн. грн.	%	Млн. грн	%
ВВП у фактичних цінах	1082651	100	1302134	100	1411342	100	1465227	100	1566712	100	19795345	100
Сільське, лісове та рибне господарство	65758	7,2	82641	7,6	110564	8,5	112799	8	128738	8,8	160516	10,3
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	40676	4,5	65551	6,1	87077	6,7	83203	5,9	81259	5,5	79447	5,1
Переробна промисловість	141878	15,5	158483	14,6	166382	12,8	184937	13,1	165055	11,3	178699	11,4
Будівництво	21528	2,4	32518	3	37232	2,8	39127	2,8	36902	2,5	34979	2,2
Оптова та роздрібна	129997	14,2	164826	15,2	203755	15,6	216659	15,4	212090	14,5	222675	14,2

торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів												
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	97050	10,6	111013	10,3	133196	10,2	129794	9,2	104483	7,1	109136	7,0
Фінансова та страхова діяльність	66720	7,3	70523	6,5	64133	4,9	66494	4,7	66232	4,5	69829	4,6
Державне управління оборона; обов'язкове соціальне страхування	46915	5,1	52230	4,8	56833	4,4	62068	4,3	68225	4,7	74614	4,8
Освіта	49239	5,4	55678	5,1	62099	4,8	75116	5,3	77986	5,3	76992	4,9
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	34573	3,9	42181	4	45825	3,5	53715	3,8	48247	3,3	55212	3,5

В 2010-2011 роках маємо позитивну динаміку в усіх видах економічної діяльності. Найбільший внесок в приріст ВВП забезпечили такі види економічної діяльності як сільське господарство, промисловість, торгівля, будівництво (тобто ті, частка яких в загальному обсязі ВВП є досить значною). В 2012 році позитивна динаміка створення доданої вартості зберігається в більшості видах економічної діяльності, тільки в добувній промисловості на 21 4,5 % (3874 млн. грн.), і діяльності транспорту та зв'язку на 2,6 % (3402 млн. грн.) відбулося зменшення обсягів створення доданої вартості. В 2013-2014 роках (за 2 роки) відбулося незначне зменшення обсягів створення доданої вартості майже в усіх видах економічної діяльності: зокрема, у добувній промисловості на 0,5 % (3756 млн. грн.), переробній промисловості на 1,7 % (6238 млн. грн.), будівництві на 0,6 % (4148 млн. грн.).

Економічне зростання України у 2018 році становило 3,3 %, у 2019 році зростання реального ВВП дещо уповільниться у порівнянні з минулим роком. Показники 2018 року досягнуто завдяки:

- ефективній роботі аграрної галузі (ранні збори, висока урожайність);
- зростанню роздрібного товарообігу;
- покращенню виробництва у аграрній, металургійної та інших галузях;
- підвищенню внутрішнього споживання;
- збільшенню переказів заробітчан з-за кордону;
- деякому підвищенню зарплат та пенсій.

У той же час, спостерігаються і негативні тенденції: скорочення

інвестицій як внутрішніх так і зовнішніх, затримки реалізації структурних реформ та виконання програми МВФ, потреба у зовнішньому фінансуванні. У 2019 році застосовувалась жорстка монетарна політика, яка мала привести до зниження інфляції та впроваджувалась стримана фіскальна політика, яка передбачала погашення значних обсягів державного боргу.

Незважаючи на досить стабільні темпи економічного зростання в Україні є ряд проблем, які стримують вітчизняний розвиток і економічне зростання: нестабільний інноваційний клімат, недостатні витрати на дослідження та розробку у різних галузях, не завжди професійна кадрова політика та ін. Україна потребує значних фінансових ресурсів для погашення державного боргу та реалізації реформ, що сприятимуть покращенню макроекономічної ситуації в країні.

Головна проблема України у майбутньому полягатиме не в тому, щоб досягти високого зростання протягом наступних років, а в тому, щоб економічне зростання було тривалим, швидшим і інклюзивним.

3. Політика стабільного економічного зростання національної економіки повинна базуватись на інноваційній стратегії, характерними ознаками якої є:

- здійснення цілеспрямованої державної промислової та інвестиційної політики, спрямованої на активізацію нововведень як пріоритетної складової загальної стратегії соціально-економічного розвитку держави, забезпечення єдності структурної та інноваційної політики;

- створення сприятливих інституційних умов для інноваційної діяльності в країні: правового забезпечення, дієвого пільгового режиму, удосконалення механізмів фінансування інноваційної діяльності;

- підвищення питомої ваги складних, наукоємних продуктів в особистому та виробничому споживанні, вдосконалення інфраструктури ринків;

- створення умов для реалізації вітчизняними підприємствами наступальної стратегії на зовнішніх ринках, підтримки конструктивної конкуренції на внутрішньому ринку, яка заохочуватиме підприємства до інноваційної діяльності;

- підтримка провідних великих підприємств та об'єднань, які мають змогу реалізувати загальнодержавні інноваційні пріоритети, розвитку науково-виробничої кооперації, венчурного бізнесу, промислово-фінансової інтеграції, в тому числі – на міжнародному рівні;

- забезпечення тісної інтеграції виробництва, фінансів науки, освіти з метою сприяння випереджаючому розвитку науково-технологічної сфери.

Присутні чинники, що гальмують розвиток інноваційної складової української економіки:

- 1) спрямованість державної політики на закріплення моделі економіки, що ґрунтується переважно на низько технологічних укладах, домінанти економічного розвитку змістились в бік сировинних галузей. Така економічна модель за своїми базовими властивостями не потребує інновацій, не

передбачає інвестицій у людський капітал, не формує внутрішнього платоспроможного попиту на інновації, не створює належних стимулів до інноваційної діяльності. Оскільки не формується попит на кваліфікованих працівників, то знання втрачають інструментальне значення, відповідно не формується (або скорочується) попит на якісну освіту; знижується рівень суспільної престижності праці вченого, науковця;

2) недостатність інституціонального забезпечення інноваційної діяльності;

3) недосконалість управління інноваційною діяльністю.

В Україні все ще домінують чинники зростання, властиві індустріальному суспільству, але постіндустріальні чинники вже зараз істотно впливають на економіку країни. Тому необхідним є стимулювання розвитку нових технологій, проведення науково-технічних робіт, збільшення уваги до формування й ефективного використання людського капіталу, прискорення розвитку інформатизації суспільства.

Стратегічні пріоритети економічного розвитку.

По-перше, створення необхідних умов для зростання ВВП. Підпорядкування цій меті основних важелів не лише *інвестиційної та структурної політики, а й фінансової, в тому числі податкової, грошово-кредитної, банківської, митної, страхової, регуляторної. Соціальні чинники* повинні бути домінуючими у структурі економічного зростання. Особливого значення набуває підвищення ефективності використання трудового потенціалу та зростання продуктивності праці.

У соціальній сфері головним завданням має стати цілеспрямоване забезпечення надійних передумов реалізації прав та свобод громадян у всіх їх виявах, утвердження середнього класу – основи політичної стабільності та демократизації суспільства, значне обмеження загрозової диференціації доходів населення та подолання бідності.

По-друге. Розвиток цивілізації у ХХ сторіччі, її постіндустріальний вектор переконливо підтвердили, що головним чинником сталого економічного розвитку можуть бути лише зростання інтелектуального потенціалу нації та науково-технологічні інновації, застосування яких суттєво змінює обсяги та якість виробництва і споживання. Україна може претендувати на належне місце в Європі та світі, лише опанувавши найбільш складний – інноваційний шлях розвитку. Зволікання із змінами у технологічній та інноваційній сферах, що призводить до надвитратності економіки, її високої енерго- та матеріалоемності, неприпустимі.

Україна має вагомі об'єктивні передумови формування інноваційної стратегії довгострокового економічного розвитку. Це наявність висококваліфікованих трудових ресурсів, широкої мережі навчальних закладів, наукових та науково-технічних установ. За рівнем підготовки науково-технічних кадрів та фахівців вищої кваліфікації Україна належить

до провідних держав світу. Незважаючи на великі втрати, нам вдалося не лише зберегти, а в деяких галузях й суттєво зміцнити ядро науково-технічного та технологічного потенціалу.

Науково-технологічний потенціал України представлений наявністю визнаних у світі власних наукових шкіл та унікальних технологій з розробки нових матеріалів, біотехнології, радіоелектроніки, фізики низьких температур, ядерної фізики, електрозварювання, технологій у галузі інформатики, телекомунікацій та зв'язку, здатні забезпечити розвиток сучасного високотехнологічного виробництва. Інша складова цього потенціалу – *наукомістке високотехнологічне виробництво*.

Це, передусім, *потенціал літакобудування*. Лише сім країн світ серед них Україна, мають повний цикл проектування та виробництва літаків. Галузь не лише зберегла свої потужності та кадровий потенціал, а й змогла за два останні роки підняти в повітря три принципово нові моделі літаків – АН-70, АН-140 та АН-38, які по праву називають найперспективнішими моделями ХХІ сторіччя.

Це ж можна сказати й про ракетно-космічну галузь, яка також здобула всесвітнє визнання. Нині опрацьовуються міжнародні програми ракетно-космічного комплексу морського базування «Морський старт» і «Глобалстар», де застосовуватимуться вітчизняні ракетноносії «Зеніт» і «Циклон». Реалізується й ряд інших міжнародних проєктів, які дозволять міцно утвердити Україну як провідну космічну державу.

Надзвичайно широкими є можливості вітчизняних *суднобудівельників*. Дев'ять суднобудівних заводів України спроможні виконати будь, які замовлення на будівництво сучасних суден та кораблів як цивільного, так і військового призначення, а також забезпечити весь комплекс ремонтних послуг.

Реалізуються проєкти розвитку *танкобудування*. Україна входить у п'ятірку країн світу із замкнутим циклом виробництва й цієї надзвичайно складної високотехнологічної техніки, яка за своїми технічними характеристиками не лише не поступається, а за багатьма параметрами перевищує передові світові аналоги.

Україна зберігає високотехнологічні конкурентоспроможні виробництва і в інших галузях *машинобудування*, зокрема у *приладобудуванні, виробництві енергетичного устаткування й важкого машинобудування, а також в окремих галузях кольорової металургії*.

Все це підтверджує обґрунтованість стратегічного вибору інноваційного шляху розвитку країни. Основою нового стратегічного курсу, його визначальним пріоритетом мають стати опрацювання та реалізація державної політики, спрямованої на структурні перебудову промисловості та розвиток інноваційної моделі економічного зростання, утвердження України як високотехнологічної держави.

По-третє. Не менш значущим стратегічним пріоритетом є здійснення *активної аграрної політики*, спрямованої на швидке подолання кризових процесів, забезпечення необхідної адаптації підприємств АПК до умов ринкової кон'юнктури, зміцнення їх фінансового стану, утвердження в перспективі України як держави з високоефективним експортоспроможним сільським господарством. Наявність сприятливих природно-кліматичних умов, зокрема приблизно четвертої частини світових запасів родючих чорноземів та 27% розораної землі європейського континенту (на душу населення в Україні припадає 0,64 га розораної землі, тоді як для Європи цей показник становить лише 0,25 га). успішне вирішення завдань ефективного розвитку аграрного сектора економіки України, зростання його конкурентоспроможності набуває не лише суто національної, а й міжнародної ваги.

У зв'язку з цим предметом особливої уваги Уряду мають і надалі залишатися розвиток всього комплексу галузей, пов'язаних із створенням в Україні сучасної бази матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарського виробництва, пріоритетний розвиток переробної та харчової промисловості, освоєння цими галузями не лише внутрішнього, а й зовнішнього ринків, підвищення їх економічної привабливості для вітчизняних та зарубіжних інвесторів.

По-четверте. Важливим пріоритетом є здійснення політики доходів та реформування системи оплати праці, подолання існуючого нині штучного заниження вартості робочої сили, а також неприпустимо низького рівня соціальних витрат. Потрібно враховувати; що саме ці чинники стримують прискорення економічних процесів, технологічне оновлення виробництва. Конкурентоспроможність багатьох підприємств реалізується не за рахунок інноваційного оновлення виробництва, а внаслідок штучного стримування розмірів платні, її невиплат. В результаті практично повністю втрачено стимулюючу функцію заробітної плати. Її вплив на розвиток виробництва, науково-технічного прогресу зведено до мінімуму.

Економіка, що базується на низькій вартості робочої сили, має й інші вади: вона не стимулює процес нагромадження, якісне відтворення людського капіталу. У цьому випадку стримується і розвиток соціальної сфери, зокрема формування страхових фондів, ресурсів пенсійного забезпечення, що також віддаляє перехід до економічного зростання. Цим визначається необхідність активної політики випереджаючого зростання вартості робочої сили. Така політика має тісно пов'язуватися з опрацюванням та запровадженням механізмів, спрямованих на підвищення продуктивності праці. Власне, траєкторія входження України у наступне сторіччя значною мірою визначатиметься тим, яким чином буде розв'язано саме цю ключову проблему економічного зростання.

Необхідною передумовою успішного розв'язання невідкладних проблем соціального розвитку, утвердження суспільної злагоди має стати дальше

вдосконалення соціально-трудових відносин на всіх рівнях управління, розвиток соціального партнерства, зміцнення співробітництва та взаємодії органів виконавчої влади, роботодавців та профспілок, підвищення ролі та відповідальності соціальних партнерів за формування і реалізацію соціально-економічної політики.

Пріоритетними напрямками для прискорення економічного зростання в Україні є:

- збереження макроекономічної стабільності;
- відшукання нових джерел зростання;
- стимулювання та нарощування інвестицій;
- впровадження важливих реформ для підвищення продуктивності;
- індустріалізація економіки;
- оновлення структури національного господарства;
- врахування наслідків технологічного прогресу;
- запровадження антикорупційних реформ;
- ефективна діяльність держави щодо обороноздатності країни;
- управління та нагляд у фінансовому секторі;
- збереження частки стратегічно важливих підприємств;
- завершення реформи стосовно створення ринку землі;
- посилення логістичних процесів та міжнародних зв'язків та інші

Реалізація зазначених напрямків економічного зростання потребує використання низки державних заходів в галузі структурно-інвестиційної, інноваційної, грошово-кредитної, фінансової, соціальної політики.

ТЕМА 12. ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ФОРМИ ІНТЕГРАЦІЇ У СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО

1. МЕВ: принципи та інститути.
2. Міжнародна економічна інтеграція. Її форми.
3. Міжнародні організації та регулювання світової торгівлі
4. СОТ як інститут регулювання міжнародної торгівлі

1. МЕВ: принципи та інститути. Сучасні національні господарства в умовах посилення глобалізаційних та інтеграційних зв'язків є вплетеними у систему економічних відносин світової господарської системи через участь у міжнаціональному поділі праці, спеціалізації та кооперації, міжнародну торгівлю тощо. Ринкові правила гри, що діють на міжнаціональному економічному просторі вимагають від національних економік забезпечення належного внутрішнього соціально-економічного розвитку та дотримання міжнародних стандартів у сфері економіки.

Зі здобуттям незалежності наша країна значно розширила коло взаємозв'язків з іншими країнами світу, різко зріс ступінь відкритості національної економіки.

Економічні відносини між країнами повинні будуватися на певних нормах, принципах. У Хартії економічних прав та обов'язків держав, яка була прийнята IV спеціальною сесією Генеральної Асамблеї ООН у 1974 р., задекларовані такі принципи організації МЕВ:

- ✓ суверенітет;
- ✓ територіальна цілісність і політична незалежність держав;
- ✓ суверена рівність всіх держав;
- ✓ ненапад та невтручання, мирне співіснування;
- ✓ взаємна та справедлива вигода;
- ✓ рівноправ'я та самовизначення народів;
- ✓ мирне врегулювання суперечностей;
- ✓ усунення несправедливості, що виникла внаслідок застосування сили;
- ✓ добросовісне виконання міжнародних зобов'язань;
- ✓ поважання прав і основних свобод людини;
- ✓ відсутність прагнення до гегемонії та сфер впливу;
- ✓ сприяння міжнародній соціальній справедливості;
- ✓ міжнародне співробітництво з метою розвитку;
- ✓ вільний доступ до моря і від нього для не морських країн.

Принципи зовнішньоекономічної діяльності України визначені у Законі України “Про зовнішньоекономічну діяльність”:

- суверенітет народу України;
- свобода зовнішньоекономічної діяльності суб'єктів;
- юридична рівність і недискримінація;
- верховенство закону;
- рівний захист інтересів українських та зарубіжних суб'єктів;
- еквівалентність обміну, недопустимість демпінгу.

Кожна держава має інститути, які прямо, чи побічно впливають на стан МЕВ. Серед таких інститутів:

– *Міністерство іноземних справ* – сприяє визначенню зовнішньоекономічних орієнтирів країни, забезпеченню зовнішньоекономічних інтересів національних експортерів та імпортерів;

– *Міністерство зовнішньої торгівлі* – здійснює функції регулювання та контролю у галузі зовнішньої торгівлі; розробляє проекти торгових угод і конвенцій з питань зовнішньої торгівлі; проводить переговори з іноземними державами; займається питаннями митної політики; видає експортні та імпорتنі ліцензії;

➤ *Центральний банк країни* – впливає на зовнішньоекономічну діяльність економічних суб'єктів валютно-фінансовими інструментами і, насамперед, регулюванням курсу національної валюти.

➤ *Міжнародні організації* – формування та об’єднання, які приймають участь в МЕВ залежно від цілей, завдань та напрямків їх діяльності. Міжнародні організації систематизують за наступними ознаками:

- юридична природа (міжурядові, позаурядові)
- склад учасників (універсальні, регіональні)
- масштаби діяльності (загального характеру, спеціальної компетенції)
- характер діяльності (координуючі, оперативної дії, консультативні)
- термін діяльності (постійної дії, періодичної дії, тимчасові)

Деякі міжнародні організації, акумулюють значні кошти і мають відповідні повноваження. Вони істотно впливають як на розвиток тієї чи іншої сфери міжнародної діяльності, так і на національний економічний розвиток.

2. Міжнародна економічна інтеграція: поняття та передумови

Міжнародну економічну інтеграцію можна визначити як якісно новий етап розвитку і форму прояву інтернаціоналізації господарського життя, що передбачає зближення і взаємоприспосовування, переплетення всіх структур національних господарств.

Міжнародна економічна інтеграція – це рівень розвитку МЕВ, коли в процесі інтернаціоналізації господарського життя відбувається переплетіння економік двох або більше країн і проводиться узгоджена політика з елементами національного регулювання. Країни укладають інтеграційні угоди, сподіваючись на економічний вигравш, хоча можуть також переслідувати політичні та інші цілі.

На макрорівні розглядають такі **основні форми** міжнародної регіональної економічної інтеграції: зона преференційної торгівлі; зона (асоціація) вільної торгівлі; митний союз; спільний ринок; економічний та політичний союзи(рис. 12.1):

ЗОНА ПРЕФЕРЕНЦІЙНОЇ ТОРГІВЛІ	Зона з пільговим торговельним режимом
ЗОНА ВІЛЬНОЇ ТОРГІВЛІ	Скасування торговельних обмежень, насамперед, митних тарифів
МИТНИЙ СОЮЗ	Встановлення єдиного зовнішньоторговельного тарифу і проведення єдиної зовнішньоторговельної політики у відношенні третіх країн. Рівні можливості для торгівлі і фінансових розрахунків.
СПІЛЬНИЙ РИНОК	Вільна торгівля, єдиний митний тариф, вільне переміщення капіталу і трудових ресурсів. Узгодження між країнами загальної економічної політики.
ЕКОНОМІЧНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ СОЮЗИ	Усі вказані форми, плюс впровадження єдиної економічної і валютно-економічної політики

Рис. 12. 1. Етапи інтеграції

Зона преференційної торгівлі – зона з пільговим торговельним режимом, коли дві або декілька країн зменшують взаємні тарифи з імпорту товарів, зберігаючи рівень тарифів в торгівлі з іншими країнами. Найбільш показовим історичним прикладом такої форми інтеграції є преференційна система Британського співтовариства (з 1932 р.), що об'єднувала 48 держав.

У **зонах вільної торгівлі** діє особливий пільговий торговельний режим для країн-учасниць за рахунок усунення внутрішніх тарифів при їх збереженні в торгівлі з іншими країнами. Типовими прикладами є Європейська асоціація вільної торгівлі (1960 р.), зона вільної торгівлі «США-Канада» (1988 р.), Північноамериканська угода про вільну торгівлю (НАФТА).

Митний союз – це угода двох або декількох держав, що передбачає усунення внутрішніх тарифів та встановлення спільного зовнішнього тарифу. Таким чином, митний союз передбачає заміну декількох митних територій однією при повній ліквідації митних податків в межах митного союзу і створенні єдиного зовнішнього митного тарифу.

Угоди про створення митного союзу діяли у Бенілюксі (з 1948 р.), В Європейському союзі (з 1968 р.).

Митний союз перетворюється у **спільний ринок** з усуненням будь-яких обмежень на переміщення товарів, послуг, а також виробничих факторів – капіталу і робочої сили.

У рамках **спільного ринку** забезпечується вільний рух не тільки товарів, а й послуг, капіталів та громадян (робочої сили). Такі умови економічних взаємовідносин у цілому характерні для Європейського союзу.

Побудова **спільного ринку** повинна завершитися створенням справді єдиного економічного, правового та інформаційного простору і дати імпульс для переходу до якісно нової сходинки економічної інтеграції – економічного союзу.

В **економічному союзі** вільний рух факторів і результатів виробництва доповнюється гармонізацією внутрішньої та зовнішньої економічної політики. В країнах-учасницях функціонує, як правило, єдина грошова одиниця.

Ознаками **економічного союзу** є:

- 1) ліквідація будь-яких торговельних обмежень і проведення єдиної зовнішньоторговельної політики;
- 2) вільне переміщення товарів, послуг, капіталу та громадян;
- 3) жорстка координація (по суті – єдність) економічної, фінансової та соціальної політики.

Прикладом таких союзів є Бенілюкс (з 1960 р.), Сполучені Штати Америки, Радянський Союз (до 1991 р.). На стадіях практичної реалізації плани щодо створення економічного і валютного Європейського союзу.

На основі економічних створюються і **політичні союзи**, в яких поряд з економічною забезпечується й політична інтеграція.

3. Міжнародні організації та регулювання світової торгівлі.

Торговельна політика і проблеми світової торгівлі є об'єктом діяльності багатьох регіональних, галузевих, глобально-універсальних інститутів, як міжурядових, так і неурядових. Усі вони створюють систему міжнародних організацій, що здійснюють координацію і багатостороннє регулювання міждержавних торгово-економічних відносин. Залежно від географічного охоплення країн, широти товарного охоплення, участі урядів, специфіки діяльності розрізняють: глобально-універсальні, регіональні, галузеві, міждержавні і неурядові організації, організації, що безпосередньо регулюють торгівлю, та організації, які відіграють допоміжну роль у торгівлі, тобто виконують посередницьку роль або займаються стандартизацією і сертифікацією продукції.

Основні напрями діяльності в цій сфері передбачають створення договірно-правової основи торговельно-економічних відносин, включаючи найважливіші принципи та норми; вироблення домовленостей щодо застосування на національному рівні комплексу торговельно-політичних засобів впливу на міждержавні зв'язки; сприяння досягненню домовленостей і розв'язанню спірних проблем; обмін інформацією і досвідом організації торговельно-економічних зв'язків.

До групи *глобально-універсальних організацій* належать ті, що географічно і за характером діяльності в сфері торгівлі тяжіють до глобальних (всесвітніх) і універсальних (загальної компетенції) організацій. До них відносяться: Світова організація торгівлі (СОТ), три органи ООН – Конференція ООН з торгівлі і розвитку (ЮНКТАД), Комісія ООН з права міжнародної торгівлі (ЮНСІТРАЛ), Міжнародний торговельний центр; міжурядові організації – Всесвітня митна організація (ВМО), Бюро міжнародних виставок (БМВ); неурядові організації – Міжнародна торговельна палата (МТП), Спілка міжнародних ярмарків (СМЯ).

До *регіональних організацій* торговельного спрямування належать, усі регіональні економічні угруповання, оскільки спільною рисою цих наддержавних організацій є інституціональне закріплення вже; існуючого (або бажаного) ступеня розвитку інтеграції, зокрема торговельної через зону преференційної торгівлі, зону вільної торгівлі і митний союз. Поміж регіональних організацій з найбільш розвинутою торговельною функцією можна назвати Європейський союз (ЄС), Азіатсько-Тихоокеанське економічне співтовариство (АТЕС), Карибське співтовариство і Карибський спільний ринок (КАРІКОМ) та ін.

В багатьох регіонах також створені організації різного рівня торговельної інтеграції, зокрема: Північноамериканська зона вільної, торгівлі (НАФТА), Центральноамериканський спільний ринок (ЦАСР)^ Латиноамериканська асоціацію інтеграції (ЛАІ), Південний спільний ринок (МЕРКОСУР), Митний та економічний союз Центральної Африки (МЕСЦА), Спільний ринок Східної і

Південної Африки (СРСПА) та ін.

Галузеві організації, об'єктом діяльності яких є окремі галузі світової торгівлі. Серед них є як міжурядові, так і неурядові. До цієї групи відносять:

1) *міжнародні товарні організації*, метою яких є забезпечення взаємодії між країнами-експортерами та імпортерами в розв'язанні комплексу питань, пов'язаних з виробництвом, споживанням і торгівлею сировиною шляхом спостереження за реалізацією міжнародних товарних угод, вивчення стану світових товарних ринків і співвідношення попиту і пропозиції на конкретних ринках, розробки рекомендацій урядами країн-учасниць:

- міжнародні організації (з какао, кави, натурального каучуку, цукру, тропічної деревини);
- міжнародні ради (з маслинної олії, олова, зерна, джуту);
- міжнародні консультативні комітети (з бавовни, Комітет ЮНКТАД з вольфраму);
- міжнародні робочі групи (з бананів, цитрусових, риби, зерна, шкіри, м'яса, рису, чаю, жирів);
- міжнародні дослідницькі групи (з каучуку, свинцю і цинку, нікелю, міді).

2) *міждержавні організації країн-виробників, країн-експортерів і: країн-імпортерів сировини*, метою яких є посилення національного контролю над природними ресурсами і стабілізація цін на ринках сировинних товарів:

а) *міждержавні організації країн-виробників і експортерів сировини*:

- у промисловості – Організація країн-експортерів нафти (ОПЕК), Міжнародна рада з олова, Асоціація країн-експортерів залізної руди (АПЕФ), Міжурядова рада країн-експортерів міді (СИПЕК), Світова енергетична конференція тощо;
- у сільському господарстві – Міжнародна комісія з рису, Міжнародна угода з зерна, Міжнародний комітет з чаю, Міжнародна угода з цукру та ін.;
- у сфері транспорту і зв'язку – Міжнародний комітет залізничного транспорту, Арабський поштовий союз тощо;

б) *недержавні* галузеві організації, які існують у формі міжнародних спілок виробників (підприємств, картелів, міжнародних асоціацій): Міжнародна конференція виробників електроенергії; Міжнародна спілка підприємств газової промисловості; Міжнародна федерація торговців сталлю, трубами і металами; Міжнародна асоціація з виробництва мила та миючих засобів; Міжнародна асоціація власників підприємств з виробництва шпалер; Картель з радіоапаратури; фосфатний, содовий, сірниковий, калійний, азотний, нафтовий, алюмінієвий, трубний, електроламповий картелі та сотні аналогічних об'єднань в усіх сферах виробництва.

Міжнародні організації зі стандартизації та сертифікації – організації, сферою компетенції яких є розробка міжнародних стандартів і сертифікація продукції у різних галузях, консультативна та інформаційна

діяльність. До них відносять:

1) *глобальні організації* – Міжнародна організація зі стандартизації (ІСО); Міжнародна електротехнічна комісія (МЕК);

2) *регіональні організації* – Європейський комітет із стандартизації (СЕН); Європейський комітет із стандартизації в електроніці (СЕНЕЛЕК); Європейське бюро стандартизації для ремесел, малих і середніх підприємств; Міждержавна рада зі стандартизації, метрології і сертифікації країн СНД; Міжскандинавська організація за стандартизації (ІНСТА), Панамериканський комітет стандартів (КОПАНТ).

4. СОТ як інститут регулювання міжнародної торгівлі

Світова організація торгівлі (СОТ) є центральною ланкою в системі організацій з регулювання світової торгівлі, в якій концентрується розв'язання більшості проблем, що виникають міжнародній торгівлі

Історія створення СОТ фактично розпочалася з моменту укладання Генеральної угоди з тарифів та торгівлі (ГАТТ) в 1947р. А рекомендації державам щодо створення міжнародної торговельної організації з метою регулювання міжнародних торговельні економічних відносин були дані на конференції в Бреттон-Вудсі (липень 1944р.). Відомі *дві спроби створення такої організації*:

1) *розробка Гаванського статуту* на конференції в Гавані, *т* відбувалася з 21 листопада 1947р. по 24 березня 1948р. у присутності представників 56 країн. Розроблена в Гавані за ініціативою США міжнародна угода містила 106 статей і мала дві основні теми: по-перше, принципи організації та регулювання міжнародної торгівлі, по-друге, створення міжнародної організації. Угоду ратифікували лише дві країни, а самі США відмовилися від свого проекту, тому спроб виявилася невдалою.

2) *створення Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (ГАТТ)* в Женевській конференції, яка проводилася у жовтні 1947р представниками 23 держав. Угода ГАТТ мала простий і лаконічний текст, який містив усього 35 статей; використовувала механізм двосторонніх переговорів; не мала нововведень організаційного характеру, тобто організаційно Угода почала діяти як постійна міжнародна конференція держав-членів.

ГАТТ запроваджувала правила, принципи і правові норми, якими мали керуватися держави-учасниці у торговельних відносинах та виконувала *три функції*: 1) впливу на державну зовнішньоекономічну; політику розробкою правил міжнародної торгівлі; 2) форуму для переговорів, які сприяють лібералізації і передбачуваності торговельних відносин; 3) організації врегулювання спорів.

Основною метою ГАТТ було забезпечення стабільного зростання і зменшення ризику міжнародних торговельних відносин через:

- ліквідацію митних та інших торговельних обмежень;
- усунення всіх форм дискримінації в міжнародній торгівлі з метою!

підвищення рівня життя, забезпечення повної зайнятості населення;

- підвищення реальних доходів і попиту, поліпшення використання сировини, зростання виробництва і торговельного обміну.

Генеральна угода 1947р. складалася з трьох частин: перша – 2 статті – загальні положення; друга – 21 стаття – правила торговельної політики, які договірні сторони зобов'язалися застосовувати в торговельних взаємовідносинах; третя – 13 статей – мала процедурний характер. З 1965р. ГАТТ офіційно має четверту частину – «Торгівля і розвиток» – питання торгівлі з країнами, що розвиваються.

Статті Генеральної угоди закріплювали *базові принципи торговельних відносин між державами:*

1. *Принцип торгівлі без дискримінації* – реалізується шляхом застосування:

2. *Принцип вільної торгівлі* – реалізується шляхом проведення раундів багатосторонніх торговельних переговорів з метою ліквідації існуючих торговельних бар'єрів і створення умов для більш вільної торгівлі.

3. *Передбачуваність розвитку міжнародної торгівлі* – досягається двома шляхами: зв'язуванням тарифів по тарифних позиціях та забезпеченням прозорості національної торговельної політики.

4. *Принцип справедливої конкуренції*.

5. *Принцип сприяння розвитку та економічним реформам*.

6. *Визнання регіональних торговельних угод* – існування регіональних торговельних угруповань

7. *Створення пільгових умов для країн, що розвиваються*.

8. *Особливі норми регулювання для текстилю та одягу*

Отже, Генеральна угода з тарифів і торгівлі, з одного боку, є міжнародною угодою, яка містить правові норми торговельних відносин між її учасниками на договірній основі, а з іншого – виконує функції міжнародної організації у сфері міжнародної торгівлі через створену організаційну структуру, до якої входили такі органи:

З початку дії Генеральної угоди було проведено вісім раундів БТП. Якщо в першому раунді переговорів брали участь лише 23 країни, то учасниками восьмого (Уругвайського) раунду були вже 123 країни.

15 квітня 1994р. в Марракеші (Марокко) 120-ма країнами-учасницями багатосторонніх торговельних переговорів у межах ГАТТ було підписано *Угоду про заснування Світової організації торгівлі*.

СОТ – законодавча і інституціональна основа міжнародної торговельної системи, механізм багатостороннього узгодження і врегулювання політики країн-членів в сфері торгівлі товарами та послугами, врегулювання торговельних спірних питань і розробки стандартної зовнішньоторговельної документації.

Головне завдання СОТ – лібералізація світової торгівлі шляхом її

врегулювання переважно тарифними методами про послідовному скороченні рівня імпортного мита, а також ліквідація різних нетарифних бар'єрів, кількісних обмежень та інших перепон у міжнародному обміні товарами і послугами.

СОТ забезпечило:

- завершення формування основного комплексу універсальних договорів системи ГАТТ і створення на цій основі нового глобального правового порядку в галузі торговельних, тарифних, митних, інвестиційних та інших сфер МБВ;
- створення організаційного (інституціонального) механізму реалізації комплексу конвенцій і угод Уругвайського раунду. СОТ діє як торговельно-економічна організації об'єднаних націй.

Угоди СОТ охоплюють широке коло різноманітних видів діяльності, становлять підґрунтя для міжнародних торговельних операцій і, відповідно, являються своєрідним багатостороннім контрактом (пакетом угод), нормами і правилами якого регулюється понад 90% усієї світової торгівлі товарами і послугами.

На відміну від більшості міжнародних організацій, до системи СОТ приєднуються, а не вступають. Це зумовлено тим, що кожна країна приєднується власне до системи угод (бере на себе зобов'язання їх виконувати), а організація, зі свого боку, перевіряє здатність держави їх виконувати. Переговори про вступ тривають у середньому від 4 до 6 років.

Оскільки ГАТТ (1994р.) залишається складовою пакету угод, на яких базується СОТ, країни можуть стати (або залишитись договірними сторонами ГАТТ (1947р.), не приєднуючись до СОТ, з іншого боку, країни не можуть стати членами СОТ, доки вони приєдналися до ГАТТ.

Наразі членами СОТ є 150 членів-країн та окремих територій. До її складу також входять як спостерігачі держави, бажають приєднатися до СОТ, так і міжнародні фінансово-економічні організації та угруповання.

Процес приєднання України до системи ГАТТ–СОТ розпочався 17 грудня 1993 р., коли до Секретаріату ГАТТ було подано офіційну заяву Уряду України про намір приєднатися до ГАТТ. Наступним кроком відповідно до процедури приєднання стало подання 28 червня 1994 р. Меморандуму про зовнішньоторговельний режим України на розгляд Робочої комісії з питань розгляду заявки України щодо приєднання до ГАТТ. Відтоді відбулося вже кілька засідань Робочої комісії. У 1997 р. розпочався процес двосторонніх переговорів з країнами членами СОТ. У 2008 році Україна стала членом СОТ.

Рекомендована література

Базова

1. Заблоцький Б. Національна економіка: підручник – Львів, Новий світ – 2009. – 582 с.
2. Національна економіка: навч. посібн. за ред. В.Н.Тарасевича. – К: Центр учбової літератури, 2009. – 280 с.
3. Градов А.П. Национальная экономика: учебн. пособ.: 2-е изд. – СПб.: Питер, 2011. – 240 с.

Допоміжна

4. Гринів Л. Національна економіка: навч. посіб. /Л. Гринів М. Кічурчак – Львів, 2008. – 502 с.
5. Державне регулювання економіки: Навч. посіб. /За ред. Чистова С.М., Никифорова А.С., Куценко Г.Ф. - К.: 2000.
6. Кузьмін О. Є. Національна економіка: навч.-метод. посіб. / О.Є. Кузьмін, У.І. Когут, І.С. Процик, Г.Л. Вербицька: [за заг. ред. О.Є. Кузьміна]. –Львів: Львівська політехніка, 2010.–188 с.
7. Мельников В.І. Національна економіка – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 248 с.
8. Національна економіка: навч. посібник /За ред. Л.С Шевченко. – Х.: Нац. Ун-т «Юридична академія України», 2011. – 186 с.
9. Норт, Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. М. : Фонд эконом, книги «Начала», 1997.
10. Ойкен, В. Основы национальной экономики. М. : Экономика, 1996.
11. Олейник А.Н. Институциональная экономика: Учебн. пособ. – Москва.: ИНФРА - М, 2000. – 416 с.
12. Пухтаєвич Г.О. Аналіз національної економіки: навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2005. – 254 с.
13. Слезингер Г.Э. Социальная экономика: учебн. – М. : «Дело и сервис», 2001. – 368 с.
14. Федулова Л.І. Інноваційна економіка: підручник. - К.Либідь, 2006. - 480 с. (143 -167).
15. Чистов С.М. Державне регулювання економіки: Навч.-метод. посіб. Для самост. вивч. дисц. – К.:КНЕУ, 2002. – 208с.
16. Якубенко В.Д. Базисні інститути у трансформаційній економіці: Монографія. – К. : КНЕУ, 2004. – 252 с.

Інформаційні ресурси

1. Офіційний сайт Державної Служби статистики України <http://www.ukrstat.gov.ua>.
2. Case Україна. Періодичні видання, економічний огляд. – Режим доступу: <case-ukraine.com.ua>.

3. Головний економічний журнал України. – Режим доступу: <economist.net.ua>.
4. Європейський вибір України. – Режим доступу: <www.miniust.gov.ua>.
5. Сайт журналу “Бізнес Інформ” – Режим доступу: <www.business-inform.net>.
6. Сайт журналу “Проблеми економіки” – Режим доступу: <www.problecon.com>.
7. Сайт журналу “Економіка розвитку” – Режим доступу: <www.ed.ksue.edu.ua>.
8. Сайт журналу “Економічна теорія” – Режим доступу: <<http://www.etet.org.ua>>.
9. Сайт журналу “Теоретическая экономика” – Режим доступу: <theoreticaleconomy.info>.
10. Сайт журналу “Горизонты экономики” – Режим доступу: <<http://www.economizdat.ru/zhurnal>>.
11. Сайт журналу “Альтернативы” – Режим доступу: <www.alternativy.ru>.
12. Сайт журналу «Актуальні проблеми економіки» – Режим доступу: <eco-science.net>.
13. Офіційні видання Верховної Ради України. – Режим доступу: <obcom.net.ua>.
14. Офіційний сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського – Режим доступу: <www.nbuv.gov.ua>.
15. Офіційний сайт Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка. – Режим доступу: <korolenko.kharkov.com>.
16. Офіційний сайт Національної парламентської бібліотеки України – Режим доступу: <nplu.org>.
17. Офіційний сайт Львівської наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника НАН України – Режим доступу: <www.lsl.lviv.ua>.
18. Офіційний сайт Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького – Режим доступу: <odnb.odessa.ua>.

Зміст

Передмова	3
Лекція 1. Національна економіка: загальне та особливе	4
Лекція 2. Економічні теорії та базисні інститути національної економіки	19
Лекція 3. Теорія суспільного добробуту та соціально-ринкової економіки	29
Лекція 4. Характеристика економічного потенціалу	39
Лекція 5. Інституціональні чинники розвитку національної економіки	53
Лекція 6. Функціонування інфраструктури національного ринку	61
Лекція 7. Державність та державне управління економікою	72
Лекція 8. Демократія, економічна свобода та економічний порядок	80
Лекція 9. Структурна перебудова національної економіки	89
Лекція 10. Програмування та прогнозування національної економіки	98
Лекція 11. Політика економічного зростання в національній економіці	111
Лекція 12. Інституціональні форми інтеграції у світове господарство	121
Список рекомендованої літератури	130

Навчальне електронне видання комбінованого використання

НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА конспект лекцій
ЗАРЕЦЬКА Лілія Миколаївна,
КУЛІНІЧ Оксана Андріївна

Відповідальний за випуск зав. кафедри міжнародної економіки та економічної теорії Ушакова Н. Г.

Кафедра міжнародної економіки та економічної теорії

Автор. ред.

План 2021, поз74 Підп. до друку один електронний оптичний диск (CD-ROM); супровідна документація. Об'єм даних Мб. Тираж 100пр.